

Φ Ι Λ Ο Λ Ο Γ Ι Κ Α

ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ ΣΥΛΛΟΓΟΥ ΑΠΟΦΟΙΤΩΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΧΡΟΝΟΣ ΤΡΙΤΟΣ	ΤΕΥΧΟΣ 5	ΓΙΑΝΝΙΝΑ ΧΕΙΜΩΝΑΣ '81
---------------	----------	--------------------------

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Νικολάου Π. Ἀνδριώτη	:	Ἡ γένεση τῶν νεοελληνικῶν διαλέκτων (Μετάφραση : Κωνστ. Μηνᾶ)	σελ. 18
Φάνη Ι. Κακριδῆ	:	Προβλήματα ὁμηρικῆς Θεολογίας	» 11
Μιχαήλ Γ. Μερακλή	:	Τὸ πρόβλημα τῆς προελεύσεως τῶν ὁμιλιῶν	» 5
Κων/νου Δ. Τσαγγαλᾶ	:	Τὰ γυναικεῖα πασχαλιάτικα τραγούδια σὲ μιὰ Θεσσαλική κοινότητα	» 23
Ἀποστόλου Α. Μπενάτση	:	Ἡ διδασκαλία ἑνὸς ποιήματος μὲ βάση τὸ δημιουργό του	» 7
Χριστοφόρου Μηλιώνη	:	Δημήτρης Χατζής	» 4

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΟΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗ ΣΤΑΜΑΤΗ ΚΑΡΑΤΖΑ

Μιά διαπανεπιστημιακή επιτροπή από συναδέλφους, φίλους και μαθητές του Καθηγητή Σταμάτη Καρατζά πήρε την πρωτοβουλία να τιμήσει με ένα επιστημονικό αφιέρωμα τον ξεχωριστό πανεπιστημιακό δάσκαλο και έρευνητή της νεοελληνικής γλώσσας και φιλολογίας.

Ο τόμος που προγραμματίζεται να καλύψει έκταση 500 σελ. περίπου, θα περιέχει πρωτότυπες επιστημονικές εργασίες συναδέλφων, φίλων και μαθητών του τιμώμενου, για θέματα νεοελληνικού πολιτισμού και κυρίως νεοελληνικής γλώσσας και φιλολογίας από τις πρώτες αρχές ως τις μέρες μας.

Η δαπάνη της έκδοσης θα καλυφθεί με προεγγραφές των 500 δρχ. Το ποσό αυτό μπορεί να κατατίθεται απευθείας στην Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, κατάστ. Έξαρχείων, Αθήνα, αριθμ. λογαριασμού 606847-2, ή στους ταμίες των κατά τόπους επιτροπών πρωτοβουλίας: Λαοκράτη Βάσση, Εϋσταθίου 9, Αμπελόκηποι, Αθήνα (τηλ. 6923552), Γιώργο Μωρο, Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (τηλ. 9912270) και Γιώργο Παπαγεωργίου, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Ιωαννίνων (τηλ. 25922).

Οί συνδρομητές που θα καταθέσουν απευθείας στο λογαριασμό της Τράπεζας παρακαλούνται να στέλνουν στον ταμία των Αθηνών (Λαοκρ. Βάσση) τη σχετική απόδειξη μαζί με το ονοματεπώνυμο και τη διεύθυνσή τους.

Η έκδοση, που προβλέπεται να κυκλοφορήσει μέσα στο 1982, θα αποσταλεί ταχυδρομικά στους συνδρομητές, των οποίων τα ονόματα θα περιληφθούν σε ειδικό τιμητικό κατάλογο του τόμου.

Σύμφωνα με επιθυμία του τιμώμενου, τυχόν πλεόνασμα από την οικονομική διαχείριση του τόμου θα κατατεθεί ως δωρεά στο Σπουδαστήριο Νέας Ελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

Τὰ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΑ ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμὴ ἔβαλαν διπλὸ σκοπὸ στὴν ἔκδοσίν τους: α) Νὰ προσφέρουν στοὺς συναδέλφους τῆς Μέσης Παιδείας χρηστικά καὶ μεθοδικὰ ἄρθρα γύρω ἀπὸ θέματα ποὺ σχετίζονται μὲ τὸ ἀντικείμενο τῆς μελέτης καὶ τῆς διδασκαλίας τους καὶ β) Νὰ δημοσιεύουν μικρὲς εἰδικὲς μελέτες μὲ τίς ὁποῖες καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα θὰ προάγεται, ἀλλὰ παράλληλα καὶ ἡ εὐρύτερη γνώση τῶν φιλολόγων θὰ πλουτίζεται.

Ἀπὸ τὰ πρῶτα τεύχη ποὺ κυκλοφόρησαν σ' ὅλη τὴν Ἑλλάδα καὶ ἀπὸ τὴν ἀνταπόκριση ποὺ βρῆκαν στοὺς φιλολογικοὺς κύκλους φαίνεται πὺς ὁ κόπος δὲ γίνεται «ἐπὶ ματαίῳ» καὶ ὅτι τὸ περιοδικό μας καλύπτει ἓνα σημαντικό κενό. Μαζὶ μὲ τὸ ἄξιο περιοδικὸ τῆς Θεσσαλονίκης «Φιλολόγος» καὶ τὸ ἀντίστοιχο τῆς Ἀθῆνας «Νέα Παιδεία» ἀγωνίζεται ἀπὸ τὴν ἀπόμακρη καὶ ἡρωικὴ σκοπιὰ τῆς ἡπειρωτικῆς πρωτεύουσας νὰ πραγματώσει τοὺς κοινὸς στόχους μὲ μοναδικὰ ἐφόδια τὸν ἐλεύθερο δημοκρατικὸ διάλογο, τὸν γερὸ ἐπιστημονικὸ ἐξοπλισμὸ καὶ τὴ λαχτάρα γιὰ τὸ παιδευτικὸ ἀνέβασμα τοῦ τόπου μας. Συμπαραστάτες στὸν ἀγῶνα μας οἱ πανεπιστημιακοὶ δάσκαλοι, ὁ ἐνθουσιασμὸς τῶν συναδέλφων τῆς Μέσης καὶ ὅλοι ὅσοι ἔταξαν στὴ ζωὴ τους ἀγῶνες καὶ μάχες γιὰ τὸ καλύτερο.

Ἡ Συντακτικὴ Ἐπιτροπὴ μὲ χαρὰ θὰ δέχεται συνεργασίες συναδέλφων ἀπ' ὅλη τὴν Ἑλλάδα.

ΝΙΚΟΛΑΟΥ Π. ΑΝΔΡΙΩΤΗ

«Η ΓΕΝΕΣΗ ΤΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΔΙΑΛΕΚΤΩΝ»*

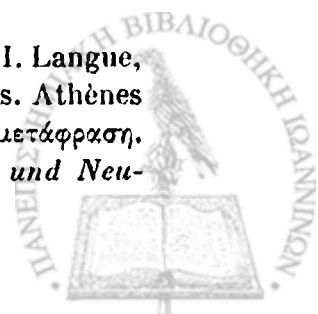
Α'. Η ΠΡΩΤΗ ΧΙΛΙΕΤΙΑ ΠΡΟΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΗΣ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ

Τὸ τέλος τῆς 1. μ.Χ. χιλιετίας, ἃν δὲν προκάλεσε τὸ τέλος τοῦ κόσμου, ὅπως περίμενε ἡ ἀνθρωπότητα πιστεύοντας στὶς προφητεῖες τῶν ἀστρολόγων, ἐντούτοις σημείωσε τὴν ἄφιξη ἑνὸς γεγονότος λιγότερο κοσμογονικοῦ, ὅμως ἀποφασιστικοῦ γιὰ τὴν πνευματικὴ ἱστορία τοῦ ἐλληνικοῦ κόσμου, καὶ πολὺ ἐνδιαφέροντος γιὰ τὶς βυζαντινὲς σπουδές: τὸ τέλος τῆς ἐνότητος τῆς μεσαιωνικῆς Κοινῆς καὶ τὴν ἀρχὴν τῆς γένεσος τῶν νεοελληνικῶν διαλέκτων.

Τὸ ὅτι αὐτὴ ἡ βυζαντινὴ Κοινὴ, ποὺ πάνω ἀπὸ χίλια χρόνια χρησίμευσε στὴν ἀνθρωπότητα ὡς μοναδικὸ ὄργανο παιδείας μέσα σ' ὁλόκληρο τὸν ἀνατολικὸ κόσμον καὶ ποὺ ἀποτελοῦσε φορέα τῆς διάδοσης τῆς χριστιανικῆς θρησκείας σ' ὅλον τὸν πολιτισμένον κόσμον, δὲν ὑπῆρξε ποτέ, ὡς ὁμιλούμενη γλῶσσα, ἀπόλυτα ὁμοιόμορφη μέσα στὴν ἐκτεταμένη περιοχὴ τοῦ ἐλληνόφωνου κόσμου, εἶναι γεγονὸς ποὺ τὸ ἔχουν παραδεχθεῖ ὅλοι οἱ ἐλληνιστές. Ὡστόσο, παρὰ τοὺς κάποιους, ἀπομονωμένους ἐδῶ κ' ἐκεῖ, ἀρχαϊσμούς, δὲν ἔπαυσε νὰ εἶναι λιγότερο μιὰ γλῶσσα¹. Βέβαια, ἀπὸ τὴν ἀλεξανδρινὴ καὶ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ ἡ γλῶσσα αὐτὴ παρουσίαζε ἀποχρώσεις ποὺ διέφεραν κατὰ τόπους καὶ ποὺ ὀφείλονταν ἀπὸ τὴ μιὰ στὸ εἶδος καὶ τὴν ποιότητα τῶν διαλεκτικῶν στοιχείων, παλαιότερων ἀπὸ τὴν Κοινὴ, τὰ ὅποια ἐκείνη εἶχε ἀπορροφήσει ἢ ἐνμέρει ἀφομοιώσει μέσα στὶς διαφορὰς περιοχὰς τῆς διάδοσός της, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλῃ σὲ μιὰν ἐξέλιξη διαφορετικὴ σὲ κάθε χώρα. Ἡ γεωγραφικὴ συστολὴ τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας κατὰ τοὺς πρώτους μεταχριστιανικοὺς αἰῶνες, συνέπεια τῶν ἐπιδρομῶν τῶν βάρβαρων λαῶν, εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νὰ περιορισθεῖ ἡ ὁμιλούμενη ἐλληνικὴ μέσα στὰ ὅρια, συχνὰ πολὺ ἀσταθὴ καὶ συνεχῶς περιοριζόμενα, τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας καί, μετὰ τὴν ἀπώλεια τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ τῆς Ἀντιόχειας, νὰ δημιουργηθεῖ ἓνα μόνο πολιτικὸ καὶ πνευματικὸ κέντρο, ποὺ ἦταν ἡ πρωτεύουσα τῆς αὐτοκρατορίας: ἡ Κωνσταντινούπο-

*Σημ. τ. Μ. Τὸ πρωτότυπο: N.P. Andriotis, *La genèse des dialectes*, στὸ II. Langue, Littérature, Philologie, τοῦ XV Congrès international d' Etudes Byzantines. Athènes 1976. Εὐχαριστῶ θερμὰ τὴν κυρία Τασίτσα Ἀνδριώτη ποὺ πρόθυμα ἐπέτρεψε τὴ μετάφραση.

1. Πβ. S.G. Capsomenos, *Die griechische Sprache zwischen Koiné und Neugriechisch*, München, 1958, 2.

λις· γεγονός πού ἔφερε ἕναν, ἀσυναγώνιστον ἀπὸ τότε, πολιτιστικὸν συγκέντρωτισμὸ καὶ πού ἐμπόδισε μιὰν φυγόκεντρη ἐξέλιξη τῆς ὁμιλούμενης ἑλληνικῆς γλώσσας².

Εἶναι ἐπομένως ἀναμφισβήτητο πὼς, ἂν οἱ ἐστίες τοῦ ἑλληνισμοῦ τῆς διασπορᾶς δὲν εἶχαν ἀργὰ ἢ γρήγορα ἀφομοιωθεῖ καὶ κατόπιν ἀπορροφηθεῖ ἀπὸ τοὺς ντόπιους λαοὺς ἢ ἀπὸ κατακτητὲς στὶς πιὸ ἀπομακρυσμένες περιοχὲς τοῦ ἀνατολικοῦ ρωμαϊκοῦ καὶ κατόπιν βυζαντινοῦ κράτους, τοὺς *Ρωμαίους* στὴ νότια Ἰταλία, τοὺς *Ἀραβες* στὴν Αἴγυπτο καὶ τὴ Συρία, τοὺς *Σλάβους* στὴ βαλκανικὴ χερσόνησο, ἡ τοπικὴ διαφοροποίηση τῆς ὁμιλούμενης Ἑλληνικῆς στὶς χῶρες αὐτὲς θὰ μποροῦσε νὰ εἶναι πιὸ βαθιά, ἔτσι πού ἐμεῖς σήμερα θὰ εἴχαμε νὰ κάνουμε μὲ γλώσσες ἑλληνικῆς καταγωγῆς ἀλλὰ αὐτόνομες καὶ ἐπίσης ἀπομακρυσμένες ἀπὸ τὴν κλασικὴ Ἑλληνικὴ περισσότερο ἀπ' ὅσο οἱ ρομανικὲς ἀπὸ τὴ Λατινικὴ.

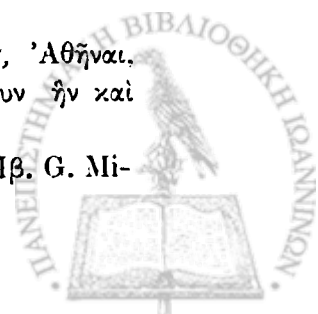
Τὸ ὅτι αὐτὸ πού μᾶς λείπει πρὶν ἀπὸ τοὺς πρώτους αἰῶνες τῆς δεύτερης χιλιετίας εἶναι τὰ διαλεκτικὰ κείμενα, ὀφείλεται ἀποκλειστικὰ στὸ γεγονός ὅτι οἱ διάλεκτοι δὲν ὑπῆρχαν ἀκόμα· πράγματι κανεὶς ἀπὸ τοὺς γραμματικούς νεωτερισμοὺς, πού χαρακτηρίζουν καθεμιὰν ἀπὸ τὶς σημερινὲς νεοελληνικὲς διαλάκτους, δὲν ἔχει πιστοποιηθεῖ μέσα στὰ κείμενα τὰ πρὶν ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 10. αἰῶνα. Ἡ μεσαιωνικὴ Κοινὴ, παρὰ τὶς κάποιες ἐλάχιστης σημασίας ποικιλίες, ἐμφανίζεται μὲ μιὰν ἀναμφισβήτητη καὶ ἐντυπωσιακὴ ἐνότητα³.

Εἶναι ἀλήθεια πὼς κοντὰ στὴ μεγάλη σειρὰ τῶν ἀττικίζόντων ἱστορικῶν καὶ χρονογράφων τῶν πρώτων δέκα αἰώνων, τῶν ὁποίων τὰ συγγράμματα λίγο μόνο προσφέρονται γιὰ τὴν ἱστορικὴ μελέτη τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, τὰ κείμενα τὰ ὁποῖα μᾶς παρέχουν στοιχεῖα πού δέχτηκε ἡ λαϊκὴ γλώσσα, καὶ τὰ ὁποῖα γι' αὐτὸ μποροῦν νὰ μᾶς χρησιμεύσουν ὡς πηγὴ, παρουσιάζουν μεγάλα κενά· εἶναι ὅμως ἐξίσου ἀλήθεια πὼς τὸ ὅτι ἀπὸ τὰ κείμενα αὐτὰ ἀπουσιάζουν διαλεκτικὰ φαινόμενα δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἕνα τυχαῖο γεγονός. Ἐνῶ σ' αὐτὰ συναντᾶ κανεὶς ὅλα τὰ εἶδη τῶν ἀρχαϊσμῶν, τόσο στὴ γραμματικὴ ὅσο καὶ στὴ σύνταξη καὶ προπάντων στὸ λεξικό, ἀντίθετα ὅλοι οἱ νεωτερισμοὶ οἱ φωνητικοί, οἱ μορφολογικοὶ καὶ συντακτικοὶ πού ἀποκαλύφθηκαν μὲ τοὺς παπύρους τοῦ 7. αἰῶνα, οἱ ὁποῖοι μαρτυροῦν τὸ τελευταῖο στάδιο τῆς ἐξέλιξης τῆς Κοινῆς Ἑλληνικῆς τῆς Αἰγύπτου, καθὼς καὶ μὲ τὶς 40 ἑλληνικὲς ἐπιγραφὰς πού βρέθηκαν στὴ Βουλγαρία καὶ λέγονται «πρωτοβουλγαρικὲς», οἱ ὁποῖες μαρτυροῦν τὴ λαϊκὴ ἑλληνικὴ πού μιλοῦταν στὴ βόρεια Θράκη⁴ κατὰ

2. A. Heisenberg, *Dialekte und Umgangssprache im Neugriechischen*, München, 1918, 16 κ.έ.

3. Ἀ. Σκιαῶς, *Ὁ ἀληθὴς χαρακτὴρ τοῦ λεγομένου γλωσσικοῦ ζητήματος*, Ἀθῆναι, 1903, 159: «Οἱ Βυζαντινοὶ μέχρι τοῦ 10ου αἰῶνος μιὰν μόνην γλῶσσαν ὠμίλουν ἣν καὶ ἔγραφον».

4. V. Beschvliev, *Die protobulgarischen Inschriften*, Sofia, 1934. Πβ. G. Mičailov, *La langue des inscriptions grecques en Bulgarie*, Sofia, 1940.

τὸν 8. καὶ 9. αἰῶνα, εἶναι φαινόμενα ποὺ ἀνήκουν στὴ νεοελληνικὴ κοινὴ, ἢ στὴν πλειονότητα τῶν διαλέκτων καὶ τῶν ιδιωμάτων, ἐφόσον αὐτοὶ δὲν μποροῦν νὰ ὑπολογισθοῦν μεταξὺ τῶν χαρακτηριστικῶν φαινομένων ὀρισμένων μόνον διαλέκτων.

Ἐπίσης ἡ στένωση τοῦ ἄτονου *e* σὲ *i*, μαρτυρημένη ἀπὸ τὶς ἐπιγραφές ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω ἀποκλειστικὰ στοὺς τύπους ὁ Γρικὺ (=οἱ Γραικοί) τῶν Γρικῶν, τοὺς Γρικοὺς, γρικιστὶ (=γραικιστί)⁵, δὲν εἶναι ἀρκετὴ γιὰ νὰ τὴν ἐκλάβουμε ὡς ἐνδειξὴ τοῦ φωνητικοῦ αὐτοῦ φαινομένου, τόσο σημαντικοῦ γιὰ τὴ διάκριση τῶν σημερινῶν βορειῶν ιδιωμάτων ἀπὸ τὰ νότια ιδιώματα⁶.

Ἐπειδὴ λοιπὸν ἀπὸ τὰ κείμενα αὐτὰ λείπουν οἱ σημερινοὶ διαλεκτικοὶ νεωτερισμοί, ἔχουμε τὸ δικαίωμα νὰ συμπεράνουμε πὼς εἶναι μεταγενέστεροι ἀπὸ τὴ μακριὰ αὐτὴν γλωσσικὴ περίοδο, τὴν ὁποία καλύπτει ἡ πρώτη μεταχριστιανικὴ χιλιετία. Στὸ ὅτι ἀπὸ τὰ κείμενα τῆς περιόδου αὐτῆς τοῦ μεσαίωνα λείπουν ὁλότελα σαφὴ καὶ ἀσφαλὴ διαλεκτικὰ φαινόμενα πρέπει νὰ ἀποδώσουμε τὴ συνετὴ στάση τοῦ Γ. Χατζιδάκι, ὁ ὁποῖος ὅσον ἀφορᾷ τὴ χρονολόγησιν τῆς ἀρχῆς τῶν σημερινῶν διαλέκτων ἀποφαίνεται ὅτι ἡ διαμόρφωσί τους ἔχει συντελεσθεῖ «κατὰ τὸν μέσον αἰῶνα πρὸ τῆς Ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως»⁷, χωρὶς νὰ τολμήσει νὰ κάμει ἀκριβέστερον καθορισμό.

Ἐπειδὴ γιὰ νὰ ὀρίσουμε τὴν κατὰ προσέγγισιν χρονολογία τῆς ἐμφάνισιν τοῦ κάθε γλωσσικοῦ νεωτερισμοῦ ὀφείλουμε νὰ στηριζόμαστε στὰ κείμενα ποὺ εἶναι γραμμένα στὴ ζωντανὴ γλῶσσα, πρέπει νὰ παρατηρήσουμε πὼς ἡ μεσαιωνικὴ γραμματεία παρουσιάζει στό σημεῖο αὐτὸ ἓνα μεγάλο κενὸ μετὰ τὸν 9. αἰῶνα. Εἴμαστε ἐπομένως ὑποχρεωμένοι νὰ κατεβοῦμε ὡς τὸν 12. αἰῶνα γιὰ νὰ βροῦμε κείμενα ποὺ μποροῦν, καὶ πάλι χωρὶς ἀσφάλεια, νὰ μᾶς χρησιμεύσουν ὡς βάση ἐρευνας τῶν πρώτων ἐνδείξεων τῶν διαλεκτικῶν φαινομένων.

Β'. Η ΓΕΝΕΣΗ ΤΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΔΙΑΛΕΚΤΩΝ

Γιὰ νὰ σταθμίσει κανεὶς τὶς αἰτίες ποὺ κατέληξαν στὴ διαφοροποίησιν τῆς μεσαιωνικῆς Κοινῆς καὶ τὴν ἀργὴ διαμόρφωση τῶν σημερινῶν διαλέκτων, πρέπει, πρὶν ἀπ' ὅλα, νὰ προσφύγει στὴ γενικὴ γλωσσολογία καὶ νὰ ἀνατρέξει στὶς ἀρχές ποὺ διέπουν τὴν ἐξέλιξιν κάθε γλώσσας καὶ ποὺ ἀναγνωρίζουν τὸ χρόνο ὡς παράγοντα ἀποφασιστικόν, παράγοντα στὸν ὁποῖο καμιά γλώσσα δὲν μπορεῖ νὰ ἀντισταθεῖ. Ἀλλὰ κοντὰ στὸν ἀκαταγώνιστο αὐτὸν παράγοντα πρέπει, ὅταν πρόκειται γιὰ τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα, νὰ ἀποδώσουμε με-

5. V. Beschervliev, *Die griech. Sprache in den urbulg. Inschriften*, Sofia, 1926, 381 κ.ε.

6. G. N. Hatzidakis, *Einleitung*, 342 κ.ε.

7. Γ. Χατζιδάκις, *Σύντομος ἱστορία τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας*, Ἀθῆναι, 1915, 86.

γάλην σπουδαιότητα στο ιστορικό γεγονός της γεωγραφικής διασποράς του ελληνόφωνου κόσμου στο μέσον της πλατιᾶς ἑκτασης τῶν δύο ἡπείρων ἀπὸ τὴν πρὸ μακρινὴ ἐποχὴ τοῦ ἀρχαίου ἀποικισμού ὡς τὴ διασπορὰ τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς, πού ἐγκατέστησε τὴ γλῶσσα μας ἀπὸ τὶς δυτικὲς πλευρὲς τοῦ Καυκάσου ὡς τὴ νότια Ἰταλία καὶ τὶς ἀκτὲς τῆς νότιας Γαλλίας, καὶ ἀπὸ τὰ ὅρη τῆς Βαλκανικῆς καὶ τῆς Κριμαίας ὡς τὶς βόρειες ἀκτὲς τῆς Ἀφρικῆς (Αἴγυπτος, Κυρηναϊκὴ).

Ἡ βαθμιαία συστολὴ τῶν γεωγραφικῶν ὁρίων τοῦ ελληνόφωνου αὐτοῦ κόσμου εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νὰ περιορισθεῖ ἡ Ἑλληνικὴ, ὡς ὁμιλουμένη, στὴ Μικρὰ Ἀσία, στὴ νότια Βαλκανικὴ χερσόνησο ὅπου περιλαμβάνονταν ἡ Κύπρος καὶ ἡ Κρήτη, καὶ στὰ δύο ἄκρα τῆς νότιας Ἰταλίας (Ἀπουλία καὶ Καλαβρία), ἑκτασι ὡστόσο ἀρκετὰ πλατιὰ πού νὰ ἀρκεῖ γιὰ νὰ ἐξηγηθοῦν οἱ διαφοροποιήσεις τῆς μεσαιωνικῆς Ἑλληνικῆς καὶ ἡ διαμόρφωση τῶν σημερινῶν διαλέκτων.

Ἀφοῦ τὰ περιφερειακὰ ιδιώματα εἶναι γενικὰ πρὸ συντηρητικὰ τόσο ἀπὸ τὴ γραμματικὴ ἄποψη ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς διατήρησης ἀρχαϊκῶν λέξεων, δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ ἐκπλησσόμαστε ἀπὸ τὸ ὅτι οἱ σημερινὲς διάλεκτοι, μὲ ἐξαίρεση τὴν Τσακωνικὴ γιὰ εἰδικούς λόγους, ἔχουν διαμορφωθεῖ μέσα σὲ ἀκραῖες περιοχὲς τοῦ ἄλλοτε ελληνόφωνου κόσμου, τὸν Πόντο, τὴν Καππαδοκία καὶ τὰ ἄκρα τῆς νότιας Ἰταλίας, περιοχὲς πού παρέμειναν ἀπρόσιτες στὰ κύματα τῶν νέων ἰσογλωσσῶν πού ἐκπορεύονταν ἀπὸ κεντρικὲς περιοχὲς.

Κοντὰ στοὺς παράγοντες τοῦ χρόνου καὶ τῆς γεωγραφίας πρέπει νὰ λάβουμε ὑπόψη τὴ σπουδαιότητα τῆς ἐπίδρασης πού οἱ γειτονικὲς γλῶσσες ἄσκησαν στὴν ὁμιλουμένη Ἑλληνικὴ ἕνας παράγοντας, τὸν ὁποῖο δὲν πρέπει νὰ υποτιμοῦμε ὅταν ἐρμηνεύουμε τὴν ἰδιαίτερη μορφή τῆς κάθε διαλέκτου⁸. Ἡ ἐπίδραση τῆς Ἰταλικῆς στὴν ἑλληνικὴ διάλεκτο τῆς νότιας Ἰταλίας⁹, τῆς Γαλλικῆς στὰ κυπριακὰ ιδιώματα¹⁰, καὶ προπάντων τῆς Τουρκικῆς στὴν Ποντιακὴ¹¹ καὶ τὴν Καππαδοκικὴ¹². Ὅσο γιὰ τὴν Τσακωνικὴ, ὅπου ἡ διείσδυση τῶν ξένων στοιχείων ὑπῆρξε ἄγνωστη, δὲν πρέπει νὰ ξεχνᾶμε πὼς ἡ ὅλη ἰδιοτυπία της ὀφείλεται ἐντελῶς στὸ ὅτι εἶναι ἡ μόνη διάλεκτος, τῆς ὁποίας ἡ ἐξέλιξη εἶχε γιὰ ἀφετηρίαν τὴν ἀρχαία Δωρικὴ τῆς Λακωνίας, ἡ ὁποία ἐξαιτίας τῆς ἀπομόνωσης σὲ μιὰν ὄρεινὴν περιοχὴ τῆς Πελοποννήσου καὶ τῆς δύσκολης προσπέλασης, ξέφυγε ἀπὸ τὴ διείσδυση τῆς ἐλληνικῆς Κοινῆς καὶ παρέμεινε πιστὴ στὴ

8. G.N. Hatzidakis, *Die Sprachfrage in Griechenland*, 53.

9. G. Rohlfs, *Historische Grammatik der unteritalienischen Gräzität*, München, 1950.

10. Κ. Χατζηϊωάννου, *Περὶ τῶν ἐν τῇ μεσαιωνικῇ καὶ νεωτέρῃ Ἑλληνικῇ ξένων γλωσσικῶν στοιχείων*, Ἀθῆναι, 1936.

11. Α.Α. Παπαδόπουλος, *Ἱστορικὸν Λεξικὸν τῆς Ποντικῆς διαλέκτου*, Ἀθῆναι 1958-61.

12. R. Dawkins, *Modern Greek in Asia Minor*, Cambridge, 1916

φωνητική και πολύ περισσότερο στο λεξικό της Δωρικής¹³. Έπομένως, για να εκτιμήσουμε με ακρίβεια τα διακριτικά χαρακτηριστικά των νεοελληνικών διαλέκτων πρέπει να λάβουμε υπόψη ότι η διαμόρφωσή τους πρέπει να άναχθεῖ σε τέσσερα ιδιαίτερα δεδομένα, που είναι:

1. Ἡ ἐπιβίωση ἀρχαίων διαλεκτικῶν στοιχείων (ἰωνικῶν, δωρικῶν κτλ.) μέσα στὴν τοπικὴ Κοινὴ τῶν περιοχῶν ὅπου σήμερα παρουσιάζονται οἱ διάλεκτοι¹⁴.

2. Ἡ ἐπιμονὴ ἀρχαϊσμῶν μεταδιαλεκτικῆς καταγωγῆς, ποὺ ἀνήκουν ἤδη στὴν ἑλληνιστικὴ Κοινὴ¹⁵.

3. Ἡ ἐμφάνιση νέων διαλεκτικῶν φαινομένων ποὺ χρονολογοῦνται ἤδη στὸ μεσαίωνα, τὰ ὁποῖα συναντᾷ κανεῖς σποραδικὰ μέσα στὶς νεοελληνικὲς διαλέκτους καὶ τὰ ιδιώματα¹⁶.

4. Ἡ ἀνόμοια ἐπίδραση τῶν γειτονικῶν γλωσσῶν στὶς διαλέκτους τῶν περιφερειακῶν διαμερισμάτων: τῆς Τουρκικῆς στὴ Μικρὰ Ἀσία, τῆς Σλαβικῆς στὴ νότια Βαλκανικὴ χερσόνησο, τῆς Ἰταλικῆς στὴ νότια Ἰταλία¹⁷, τῆς Βενετικῆς στὰ νησιὰ τοῦ Ἰονίου καὶ στὴν Κρήτη¹⁸, καὶ τῆς μεσαιωνικῆς Γαλλικῆς στὴν Κύπρο¹⁹.

Γ'. Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΔΙΑΛΕΚΤΟΛΟΓΙΑΣ

Τὴ γένεση καὶ τὴν ἱστορία τῆς διαλεκτολογίας, ὡς εἰδικοῦ ἐπιστημονικοῦ κλάδου, ἔχει πραγματευθεῖ μὲ ἐξαντλητικὸ τρόπο στὸ ἐξοχὸ ἔργο του ὁ Ρουμάνος διαλεκτολόγος Sever Pop, *La Dialectologie* σὲ δυὸ ὀγκώδεις τόμους (Louvain, 1952), ποὺ μᾶς γνωρίζει ὅτι ὡς τὸ τέλος τοῦ 18. αἰῶνα δὲν καταπιανόταν κανεῖς παρὰ μὲ τὶς φιλολογικὲς γλῶσσες καὶ ὅτι μόνο πρὸς τὸ τέλος τοῦ αἰῶνα αὐτοῦ τὰ ιδιώματα προσείλκυσαν τὴν προσοχὴ τῶν ἐπιστημόνων κατὰ ἕναν τρόπο συστηματικὸ καὶ σταθερό. Ἐκτοτε ἡ διαλεκτολογικὴ δραστηριότητα ἀπὸ τὴ μιὰ ἔχει ξεκαθαρίσει τοὺς νόμους ποὺ πρέπει νὰ γίνονται σεβαστοὶ ἀπὸ ὅλους καὶ ἔχει συμβάλει στὴν ἐπεξεργασία ἐνὸς κλάδου γενικῆς ἔρευνας, μὲ τὴν ἐφαρμογὴ μιᾶς αὐστηρῆς μεθόδου ποὺ ξεπερνᾷ τὰ ἐθνικὰ γλωσσ-

13. M. Deffner, *Λεξικὸν τῆς Τσακωνικῆς διαλέκτου*, Ἀθῆναι, 1923.

14. Πβ. N. Andriotis, *Lexicon der Archaismen in neugriechischen Dialekten*, passim.

15. Στὸ ἴδιον.

16. N. Andriotis, ὁ.π., passim.

17. G. Rohlfs, *Historische Grammatik der unteritalienischen Gräzität*, München 1950.

18. Γ. Πάγκαλος, *Περὶ τοῦ γλωσσικοῦ ιδιώματος τῆς Κρήτης*, 1-6, Ἀθῆναι 1955-71.

19. Κ. Χατζηϊωάννου, *Περὶ τῶν ἐν τῇ μεσαιωνικῇ καὶ νεωτέρᾳ Κυπριακῇ ξένων γλωσσικῶν στοιχείων*, Ἀθῆναι, 1936.

σικά ὄρια, καὶ ἡ ὁποία ἐπιτρέπει στοὺς ἐρευνητὲς τοῦ μέλλοντος νὰ στηρίξονται μὲ ἐμπιστοσύνη στὸ μόχθο τοῦ παρελθόντος, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ἔχει διασώσει ἀπὸ τὴ λήθη τοὺς γλωσσικοὺς θησαυροὺς τῶν προγόνων μας, ποὺ μόνοι μαρτυροῦν τὸ λαϊκὸ δαιμόνιο, καὶ συνετέλεσε στὸ νὰ προχωρήσουν μ' ἓναν θαυμάσιο τρόπο οἱ γνώσεις μας γιὰ τὴν ἱστορία τῆς κάθε γλώσσας λαμβάνοντας ὑπόψη τὶς λεπτομέρειες ποὺ ἀποκλειστικὰ μᾶς ἔχουν προμηθεύσει τὰ μικρὰ ἰδιώματα²⁰.

“Ὅσον ἀφορᾷ τὴ νεοελληνικὴ διαλεκτολογία, θὰ ἦταν χρήσιμο νὰ μὴν παραβλέψουμε κάποιες σποραδικὲς εἰδήσεις ποὺ ἔδωσαν συμπτωματικὰ οἱ λεξικογράφοι τοῦ μεσαίωνα, ὅπως π.χ. ὁ Εὐστάθιος, ὁ ὁποῖος μαρτυρεῖ τὸν τύπο ἀχάντια στὴ θέση τοῦ κοινοῦ ἀκάνθια καὶ τὸν ἀποδίδει στὴ διάλεκτο «έφων ἀνδρῶν» (= Ἑλλήνων τῆς Ἀνατολῆς), δηλαδὴ τῶν κατοίκων τῆς περιοχῆς τοῦ Πόντου, οἱ ὁποῖοι πράγματι χρησιμοποιοῦν τὸν τύπο αὐτὸν ὡς σήμερα.

Πρέπει νὰ κατεβοῦμε ὡς τὸν 16. αἰῶνα, χρονολογία κατὰ τὴν ὁποία ἡ διαμόρφωση τῶν σημερινῶν διαλέκτων εἶχε σχεδὸν συντελεσθεῖ, γιὰ νὰ δοῦμε μιὰν ἄλλη παρατήρηση ποὺ ἔκαμε ὁ γερμανὸς ἐλληνιστὴς Martin Crusius, ὁ ὁποῖος στὸ βιβλίο του *Turco-graecia* (1584), ἀνακοινώνει τὴν ἐντύπωσή του, ἄλλωστε πολὺ πεπλανημένη, πὼς ὁ ἀριθμὸς τῶν νεοελληνικῶν ἰδιωμάτων τῆς ἐποχῆς αὐτῆς ξεπερνᾷ τὶς ἐβδομήντα (ὑπὲρ τὰς ἐβδομήκοντα), ἀλλὰ πὼς οἱ μεταξὺ τους διαφορὲς εἶναι τόσο ἐπιφανειακὲς ποὺ ἐπιτρέπουν σ' ὅποιον γνωρίζει τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ ἰδιώματα αὐτὰ νὰ κατανοεῖ καὶ ὅλα τὰ ἄλλα²¹.

Δ'. ΠΗΓΕΣ ΓΙΑ ΤΗ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΤΗΣ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗΣ ΤΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΔΙΑΛΕΚΤΩΝ

Γιὰ νὰ ἐκθέσουμε τὰ στάδια τῆς βαθμιαίας διαμόρφωσης τῶν νεοελληνικῶν διαλέκτων καὶ ἰδιωμάτων πρέπει νὰ ἀνατρέξουμε στὰ μεσαιωνικὰ κείμενα ποὺ προέρχονται ἀπὸ περιοχὲς ὅπου οἱ διάλεκτοι αὐτὲς ὑφίστανται ὡς τὶς μέρες μας. Λοιπὸν οἱ μόνες διάλεκτοι ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἔχουμε κείμενα ποὺ μποροῦν νὰ μᾶς πληροφορήσουν γιὰ τὸ παρελθόν τους εἶναι οἱ διάλεκτοι τῶν μεγάλων νησιῶν Κύπρου καὶ Κρήτης, τὰ ὁποῖα μὲ τὸ νὰ ἔχουν ἀποσπασθεῖ ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν σταυροφοριῶν, ἀπέφυγαν τὴν ἐπίδραση τῆς γραφόμενης Κοινῆς καὶ τοῦ ἀττικισμοῦ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, καὶ κατὰ συνέπειαν δὲν διέθεταν ἐκφραστικὸ μέσο ἄλλο ἀπὸ τὸ τοπικὸ τους ἰδιώμα.

Τὰ κείμενα ποὺ μᾶς ἀποδίδουν πιστὰ τὰ κυπριακὰ ἰδιώματα μὲ μορ-

20. S. Pop, *La Dialectologie*, 1, σ. LV.

21. M. Crusius, *Turco-graecia*, 216. Πβ. S.G. Kapsomenos, *Die griechische Sprache zwischen Koiné und Nuegriechisch*, München, 1958, 39.

φή περιφερειακῆς Κοινῆς, δὲν ἀνάγονται πέρα ἀπὸ τὸν 13. αἰώνα²². συνίστανται στὴ μετάφραση, σὲ γλῶσσα γνήσια λαϊκῆ, τῶν «Assises du royaume de Jérusalem et de Chypre». Στὸ κεφαλαιώδους σημασίας αὐτὸ κείμενο πρέπει νὰ προσθέσουμε τὶς χρονογραφίες τῶν Κυπρίων συγγραφέων Γ. Βουστρώνιου καὶ Α. Μαχαιρῆ, ποὺ γράφτηκαν τὸν 15. αἰώνα, καὶ τέλος μιὰν πλούσια συλλογὴ μεταφράσεων ἢ μιμήσεων ποιημάτων τοῦ Πετράρχη, οἱ ὁποῖες συντέθηκαν ἀπὸ ἓνα ἀνώνυμο ποιητὴ τοῦ 17. αἰώνα σὲ κοινὴν περιφερειακὴν Κυπριακὴν διάλεκτο²³.

Ὅλοι ὅμως οἱ διαλεκτικοὶ νεωτερισμοί, τοὺς ὁποῖους παρουσιάζουν τὰ κείμενα αὐτά, σὲ σύγκριση μὲ τὴ σημερινὴ Κυπριακὴ ἐμφανίζονται σὲ μιὰ κατάσταση σχεδὸν ὁλοκληρωμένη, ἡ ὁποία μᾶς ἐπιτρέπει νὰ συμπεράνουμε πὼς ἡ Κυπριακὴ ποὺ παρουσιάζεται ἀπὸ τὰ κείμενα αὐτά πρέπει νὰ ἔχει πῖσω τῆς μιὰν μεγάλη προφορικὴ καὶ γραπτὴ παράδοση δυὸ ἢ τριῶν αἰώνων στὸ παρελθόν. Δὲν θὰ ἦταν ἐπομένως κανεὶς μακριὰ ἀπὸ τὴν ἀλήθεια, ἂν τολμοῦσε νὰ τοποθετήσῃ τὴν ἐμφάνιση τῶν βασικῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ ιδιώματος αὐτοῦ στὸν 12. ἢ ὀκτὼ καὶ στὸν 11. αἰώνα. Ὁ Χ. Παντελίδης, Κύπριος γλωσσολόγος, ὁ ὁποῖος σὲ μιὰν εἰδικὴ ἐργασία του καταπιάνεται μὲ τὸ πρόβλημα τῶν ἀρχῶν τῶν τοπικῶν ιδιωμάτων τῆς Κύπρου, ἀναγνωρίζει συμβατικά, χωρὶς ὅμως συγκεκριμένα καὶ βásiμα τεκμήρια, ὡς *terminum post quem* τὴν ἱστορικὴ περίοδο τῆς ἀραβικῆς ἐπιδρομῆς δηλαδὴ τὸν 8. καὶ τὸν 9. αἰώνα²⁴.

Τὰ ιδιώματα τῆς Κρήτης πιστοποιοῦνται ἐπίσης σὲ μερικὰ ποιητικὰ κείμενα τοῦ 15. αἰώνα καὶ ἀπὸ μιὰ μεγάλη φιλολογικὴ παράδοση ποὺ χωρὶς διακοπὴ καλύπτει τὴ διάρκεια τῆς βενετικῆς κυριαρχίας ὡς τὰ μέσα τοῦ 17. αἰώνα, διάστημα κατὰ τὸ ὁποῖο ἡ φιλολογικὴ ἐκείνη παράδοση ἔφθασε στὸ κατὰ κράτος μὲ τὴ μορφή τοῦ «Κρητικοῦ θεάτρου», καὶ τὸ ἀπότομο τέλος τοῦ ποὺ προκάλεσε ἡ πτώση τοῦ νησιοῦ στὴν τουρκικὴ κυριαρχία. Ἀπὸ τότε ἡ μελέτη τῆς κατοπινῆς ἐξέλιξης τῶν κρητικῶν ιδιωμάτων θὰ διευκολύνεται ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν πεζῶν κειμένων (συμβολαίων), ποὺ στεροῦνται φιλολογικὸ ἐνδιαφέρον, εἶναι ὅμως πιὸ πιστὰ στὴ λαϊκὴ γλῶσσα²⁵.

Κάποιες πληροφορίες γιὰ τὸν τύπο τῆς μεσαιωνικῆς διαλέκτου τοῦ Πόντου, κοντὰ σ' ἐκείνην τοῦ Εὐσταθίου σχετικὰ μὲ τὴ λ. ἀχάντια, μᾶς ἔχει δώ-

22. G. Meyer, *il dialetto delle Chronache di Cipro*, *Riv. di Fil.* (Torino 1875), 255 κ.έ. Κ. Χατζηϊωάννου, *The beginning of the Modern Greek Cypriote Dialect as it appears in the greek Text of the Assises in the 13th century A.D.* Τὰ ἐν διασπορᾷ, Nicosia, 1969, 509-523.

23. Th. Siapkarakas - Pitsilides, *Poèmes d'amour en dialecte chypriote*, Athènes, 1952.

24. Χ. Παντελίδης, Περὶ τῆς μεσαιωνικῆς Κυπριακῆς διαλέκτου, *B.Z.*, 31 (1900), 326.

25. Στ. Ξανθοῦδιδης, Κρητικὰ συμβόλαια ἐκ τῆς Ἑνετοκρατίας, *Χριστιανικὴ Κρήτη*, 1 (1912), 1-288.

σει μιὰ ἐπιγραφὴ τοῦ 1306²⁶.

Οἱ πηγές ποὺ μᾶς πληροφοροῦν γιὰ τὸ παρελθὸν τῶν ιδιωμάτων τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδας καὶ τῶν μικρῶν νησιῶν εἶναι σπάνιες: Κάποιοι νεωτερισμοὶ σχετικοὶ μὲ τὸ τοπικὸ ἰδίωμα τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τὸν 12. αἰῶνα μᾶς ἔχουν παρασχεθεῖ ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπο τῆς πόλης αὐτῆς, τὸ βυζαντινὸ χρονογράφο Μιχαὴλ Ἀκομινάτον - Χωνιάτην, ὁ ὁποῖος, ὅπως ἐξάλλου ἡ πλειονότης τῶν βυζαντινῶν λογίων, θεωρώντας κάθε μὴ κλασικὸν ὑπό ὡς προῖον βαρβαρικό, παρατηρεῖ ὅτι ἡ γλῶσσα τῶν ἐνοριτῶν τοῦ εἶχε «ἐκβαρβαρισθεῖ» μὲ τὴν χρῆση λέξεων ὅπως δεινρύφια 'μικρὰ δένδρα', προβατύλλια 'προβατάκια', παιδύλλια, 'παιδάκια', τεῦτος 'αὐτὸς ἐδῶ', ἀτοῦνος 'ἐκεῖνος ἐκεῖ', καὶ τὰ τούτοις σύστοιχα (=καὶ τὰ ὅμοιά τους)²⁷. Ἕνας ἄλλος συγγραφέας τοῦ 16. αἰῶνα, ὁ Θ. Ζυγομαλάς, συνεργάτης τοῦ Martin Crusius, γράφοντάς του γιὰ τὴ γλωσσικὴ κατάστασις τῆς Ἑλλάδας τῆς ἐποχῆς του, τοῦ γνωρίζει ὅτι ἡ γλῶσσα τῶν Ἀθηναίων, τόσο ὀνομαστή ἄλλοτε, ἔχει μεταβληθεῖ ἐντελῶς, ἔτσι ποὺ ἀκούοντάς τους κανεὶς νὰ χρησιμοποιοῦν τύπους ὅπως λαδίφι ἀντὶ ἔλαιον νὰ μὴν μπορεῖ νὰ κρατήσῃ τὰ γέλια του²⁸.

Οἱ εἰδήσεις γιὰ τὸ ἰδίωμα τῆς Μάνης στὴν Πελοπόννησο δὲν πᾶνε πέρα ἀπὸ τὸν 16. αἰῶνα· παρατηροῦνται σὲ μιὰν ἐπιστολὴ, διατηρημένη στὸ Ἀρχεῖο τοῦ Βατικανοῦ, ποὺ τὸ 1582 εἶχαν ἀπευθύνει ἄτομα μᾶλλον ἀγράμματα στὸν πάπα Γρηγόριο 13. γιὰ νὰ τοῦ ζητήσουν συνδρομὴ ἐναντίον τῶν Τούρκων, καὶ ποὺ προδίδει κάποια διαλεκτικὰ φαινόμενα²⁹.

Ὅρισμένα χαρακτηριστικὰ φαινόμενα τοῦ ιδιώματος τῆς Κεφαλληνίας μᾶς παρουσιάζονται ἐδῶ κ' ἐκεῖ μέσα στὸ ποιητικὸ ἔργο τοῦ Πέτρου Κατσαῖτη³⁰, συγγραφέα τοῦ 18. αἰῶνα, ὁ ὁποῖος, ἀφοῦ πέρασε τὴν παιδική του ἡλικία στὸ νησί αὐτό, παρέμεινε πολὺν χρόνον στὴν Πελοπόννησο καὶ μᾶς ἄφησε, ἀνάμεσα στὰ ἄλλα θεατρικὰ ἔργα του, ἓνα πολὺ μεγάλο ἐπικὸ ποίημα μὲ τὸν τίτλο *Κλαθμός Πελοποννήσου*. Τὰ ιδιώματα τῶν ἄλλων νησιῶν τοῦ Ἰονίου ἔχουν ἐπίσης πιστοποιηθεῖ σὲ πολλὰ κείμενα τοῦ 17. καὶ 18. αἰῶνα.

Ἕνας ἄλλος λόγιος τοῦ 16. αἰῶνα, ὁ Παχώμιος Ρουσσάνος, μᾶς πληροφορεῖ γιὰ κάποιες διαλεκτικὲς λέξεις συνηθισμένες στὴν Πελοπόννησο, τὴν Κέρκυρα, τὴν Κύπρο καὶ τὴ νότια Ἰταλία³¹. Ἀνάμεσα στὰ ιδιώματα τῶν νη-

26. D. Oekonomides, ὅ.π., 5.

27. Σ. Λάμπρος, *Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τὰ Σωζόμενα* I, 1879, 36. Πβ. Μ. Τριανταφυλλίδης, *Νεοελλ. Γραμματική, Ἱστορ. Εἰσαγωγή*, 222 κ.έ.

28. M. Crusius, *Turco-graecia*, 216' Μ. Τριανταφυλλίδης, ὅ.π., 315. Πβ. Δ. Γρ. Καμπούρογλου, *Στοιχεῖα Ἀθηναϊκοῦ γλωσσικοῦ ιδιώματος*, *Δίπτυχον*, 1 (1910), 16, 24, 32, 46-50. Στ. Καρατζᾶς, *Παλαιοαθηναϊκὰ γλωσσικά*, *Byzant - Neugr. Jahrb.*, 17 (1943), 125-134.

29. A. Mirambel, *Etude descriptive du parler maniote méridional*, Paris, 1929, 7 κ.έ.

30. Ε. Κριαρᾶς, *Κατσαῖτης*, Ἀθῆναι, 1950.

31. Μ. Τριανταφυλλίδης, ὅ.π., 310 κ.έ.

σιῶν τοῦ Αἰγαίου τὸ ἰδίωμα τῆς Ἰμβρου περιλαμβάνει πολλοὺς μορφολογικοὺς νεωτερισμοὺς μαρτυρημένους ἤδη ἀπὸ τὰ κείμενα τοῦ τέλους τοῦ μεσαίωνα, τοὺς ὁποίους μπορεῖ κανεὶς νὰ βρεῖ στὸ ἄρθρο μου ποὺ ἔχει τὸν τίτλο «Μεσαιωνικὰ στοιχεῖα τοῦ γλωσσικοῦ ιδιωμάτος τῆς Ἰμβρου»³².

Ὅσον ἀφορᾷ τὸ φωνηεντισμὸ τῶν βορείων γενικὰ ιδιωμάτων, δηλαδὴ τὴν τροπὴ τῶν ἄτονων φωνηέντων *e, o* σὲ *i, u* (ἔχετε - ἔχιτι, ἄνθρωπος-ἄθρουπους) καὶ τὴ σίγηση τῶν ἄτονων φωνηέντων *i, u* (*μ[ι]κρός, πουτάμ[ι], β[ου]νός*), φαινόμενα ποὺ δίνουν στὰ ἰδιώματα αὐτὰ μιὰν ἰδιαίτερη φωνητική χροιά³³, ἀλλὰ ποὺ δὲν θίγουν καθόλου τὴ γραμματικὴ δομὴ τῆς νεοελληνικῆς κοινῆς, ἢ πρώτη τους σποραδικὴ ἐμφάνιση τοποθετημένη ἀπὸ τὸν P. Kretschmer κατὰ προσέγγιση «πρὸς τὸ τέλος τοῦ μεσαίωνα»³⁴, καὶ ἀπὸ τὸν Γ. Χατζιδάκι πρὸς τὸ τέλος τοῦ 16. αἰῶνα³⁵, ἀνέρχεται, ὅπως τὸ ἐδειξάμεθα ἄλλοῦ³⁶, σὲ μιὰ προγενέστερη ἐποχὴ: Τὸ πρῶτο φαινόμενο στὸν 11. καὶ προπαντὸς στὸν 12. αἰῶνα³⁷ (*Γιράρδος, ἰχμαλώτους, κάτιργον, μισροδένδρια, Γηρβάσιος, Συμιούνης, μιγάλη, τοῦ Γέμιλλου, γουργόν, κουρμίον, μουρταί, Μουσχαῦτος, δέδουκα, περισσοτέραν, τοῦ κατόνουμαν, νουμίσματα, μουλίβδω, Νικουλιτζᾶς* κτλ.) καὶ τὸ δεύτερο φαινόμενο στὸν 13. αἰῶνα³⁸ (τοῦ *X' λιαρᾶ* καλουμένου, τοῦ *M' λίδη, Λάρ'σα* κτλ.)

Ἐνα ἄλλο φωνητικὸ φαινόμενο πολὺ μεγάλης σπουδαιότητος γιὰ τὶς διαλέκτους τοῦ Πόντου³⁹, τῆς Καππαδοκίας⁴⁰, τῆς Κύπρου καὶ τῆς Δωδεκανήσου⁴¹, ἢ οὐράνωση τοῦ συμφώνου *χ* σὲ *σ'* πρὶν ἀπὸ τὰ φωνήεντα *i, e* (*σ'ειμώνας, σ'έρι* κτλ.) φαίνεται ἀπὸ πολλὰ δεδομένα πὼς εἶχε συντελεσθεῖ μετὰ τοὺς πρώτους αἰῶνες τῆς δεύτερης χιλιετίας.

Γιὰ τὰ διάφορα προβλήματα τὰ σχετικὰ μὲ τὴν ἀρχὴ τῆς διαμόρφωσης κάθε νεοελληνικῆς διαλέκτου χωριστὰ μπορεῖ κανεὶς νὰ κατατοπισθεῖ καλύτερα ἀπὸ τὴ μνημειώδη ἐργασία τοῦ A. Thumb, *Die griechische Sprache im Zeitalter des Hellenismus* (Strassburg, 1901), 166 κ.έ., καθὼς ἐπίσης ἀπὸ τὶς ἐπόμενες μελέτες: G.N. Hatzidakis, *Einleitung in die neu-*

32. Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Θεσσαλονίκης, 12 (1973), 509-520.

33. G.N. Hatzidakis, *Einleitung in die neugriechische Grammatik*, 343 κ.έ.

34. P. Kretschmer, *Die heutige lesbische Dialekt*, 6-24.

35. Γ.Ν. Χατζιδάκις, *Μεσαιωνικὰ καὶ νέα Ἑλληνικά*, 1, 258.

36. Ν.Π. Ἀνδριώτης, Περὶ τῆς ἀρχῆς τῶν βορείων γλωσσικῶν ιδιωμάτων τῆς νέας Ἑλληνικῆς, *ΕΕΒΣ*, 10 (1933), 340-352.

37. *Στὸ ἴδιο*, 347.

38. *Στὸ ἴδιο*, 352.

39. Δ. Οἰκονομίδης, ἙΓραμματικὴ τῆς ἐλληνικῆς διαλέκτου τοῦ Πόντου, 96.

40. R. Dawkins, *Modern Greek in Asia Minor* Ν.Π. Ἀνδριώτης, *Τὸ γλωσσικὸ ἰδίωμα τῶν Φαράσων*, 27.

41. Χ. Παντελίδης, *Φωνητικὴ τῶν νεοελληνικῶν ιδιωμάτων Κύπρου, Δωδεκανήσου καὶ Ἰκαρίας*, 40.

griechische Grammatik (Leipzig, 1892), 8 κ.έ., 167 κ.έ.· A. Heisenberg, *Dialekte und Umgangssprache im Neugriechischen* (München, 1918), 20 και 55· Γ. Ἀναγνωστόπουλος, Εἰσαγωγή εἰς τὴν νεοελληνικὴν διαλεκτολογία. Περὶ τῆς ἀρχῆς τῶν νέων ἐλληνικῶν διαλέκτων, *ΕΕΒΣ*, 1(1924), 93-108· τοῦ ἴδιου, Περὶ τῆς διαλεκτικῆς ποικιλίας τῆς μεσαιωνικῆς ἐλληνικῆς, *Atti del V Congresso Internazionale di Studi Bizantini*, 1(1930), 408-410· τοῦ ἴδιου, Die Erforschung des Mittelgriechischen und die neugriechischen Dialekte, *BZ*, 30(1929-30), 220-224· τοῦ ἴδιου, Περὶ τῆς διαλεκτικῆς ποικιλίας τῆς μεσαιωνικῆς Ἑλληνικῆς, *Studi bizantini e Neoellenici*, 5 (Roma, 1939), 408-411· Ὁδ. Λαμφίδης, Περὶ τῆς μεσαιωνικῆς γλώσσας τοῦ Πόντου, *Ποντιακά φύλλα*, 2(1936), ἀρ. 11, σσ. 14-15· τοῦ ἴδιου, Γλωσσικὰ σχόλια εἰς μεσαιωνικὰ κείμενα τοῦ Πόντου, *Ἀρχεῖον Πόντου*, 17(1952), 227-238· Χ. Παντελίδης, Περὶ τῆς μεσαιωνικῆς Κυπριακῆς διαλέκτου, *BZ*, 31(1931), 324-327· Κ. Χατζηγιάννου, *The beginning of the Modern Greek Cypriote Dialect as it appears in the greek Text of the Assises in the 13th century A.D. Τὰ ἐν διασπορᾷ*, Nicosia, 1969, 509-523.

Ε'. ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΔΙΑΛΕΚΤΩΝ ΚΑΙ ΙΔΙΩΜΑΤΩΝ⁴²

Ὀνομάζουμε «νεοελληνικὲς διαλέκτους» τὶς τοπικὲς μορφές, τὶς καταγόμενες ἀπὸ τὴ μεσαιωνικὴ Κοινὴ, οἱ ὁποῖες μεταξὺ τους καὶ ὡς πρὸς τὴν κοινὴν μας γλώσσα παρουσιάζουν φαινόμενα διαφορετικὰ σὲ σημεῖο πού νὰ καθιστοῦν τὸ διάλογο ἀνάμεσά σ' αὐτοὺς πού τὶς μιλοῦν σχεδὸν ἀδύνατον. Βασισμένοι σ' αὐτό, ἀναγνωρίζουμε ὡς «διαλέκτους» κατὰ πρῶτον λόγον τὴν Τσακωνικὴ καὶ τὴν Ἰταλική, καὶ κατὰ δεῦτερον λόγον τὴν Ποντιακὴ καὶ τὴν Καππαδοκικὴ.

Ἀντίθετα «ιδίωμα» ὀνομάζουμε καθεμὴν ἀπ' ὅλες τὶς ἄλλες μορφές τῆς Νεοελληνικῆς, οἱ ὁποῖες δὲν ἐμποδίζουν καθόλου ἢ ἐμποδίζουν πολὺ λίγο τὴ συζήτηση μὲ τοὺς ἄλλους Ἕλληνες καὶ οἱ ὁποῖες σήμερα μιλοῦνται στὴ Βαλκανικὴ, στὰ νησιὰ τοῦ Ἰονίου καὶ τοῦ Αἰγαίου ὡς τὴν Κύπρο, καὶ οἱ ὁποῖες μιλοῦνταν πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν μεταξὺ τῆς Ἑλλάδας καὶ τῆς Τουρκίας (1923) στὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ τὴν Ἀνατολικὴ Θράκη, περιοχές πού ἀπὸ τότε ἔμειναν χωρὶς τοὺς Ἕλληνες κατοίκους τους.

Μετὰ ἀπ' αὐτὴν τὴ διάκριση ἀνάμεσα στοὺς ὅρους «διάλεκτος» καὶ «ιδίωμα» μποροῦμε νὰ προχωρήσουμε στὸ σχεδιάγραμμα τῶν πιὸ χαρακτηριστικῶν γνωρισμάτων τῶν διαφόρων μορφῶν τῆς Νεοελληνικῆς, ἀφήνοντας κατὰ

42. Πβ. Μ. Τριανταφυλλίδη, *Νεοελληνικὴ Γραμματικὴ*, Α': Ἱστορικὴ εἰσαγωγή, 233-308.

μέρος τις προορισμένες γιὰ τοὺς εἰδικούς λεπτομέρειες.

Ἐνα τέτοιο σχεδιάγραμμα τὸ θεωροῦμε ἀναπόφευκτο, γιὰτὶ θὰ ἦταν παρά-
λογο νὰ μιᾷμε γιὰ τὸ παρελθὸν τῶν διαφόρων γλωσσικῶν μορφῶν χωρὶς νὰ
καθορίσουμε τίς ἀξίες ποὺ συνιστοῦν καθεμιὰν ἀπὸ τίς μορφές αὐτὲς χωριστά.

Καθὼς τὰ πλαίσια τῆς παρούσας ἀνακοίνωσης ἦταν πολὺ στενὰ καὶ δὲν
μποροῦσαν νὰ περιλάβουν μιὰν πλήρη περιγραφὴ κάθε διαλέκτου ἢ ιδιώματος,
ἀναγκασθήκαμε νὰ ἀρκεσθοῦμε ἐδῶ σ' ἓνα σχεδιάγραμμα τῆς σημερινῆς κατὰ-
στασης ξεχωρίζοντας πρῶτα κάποιους ἀρχαῖσμούς χαρακτηριστικούς γιὰ κά-
θε διάλεκτο, καὶ κατόπι τοὺς ἰδιαίτερους νεωτερισμοὺς ποὺ ἔχουν γεννηθεῖ
κατὰ τὴ διαδρομὴ τῆς ἱστορικῆς τῆς ἐξέλιξης, ἐφόσον διαφέρουν ἀπὸ τὴν κοι-
νὴ γλῶσσα.

1. Η ΤΣΑΚΩΝΙΚΗ ΔΙΑΛΕΚΤΟΣ

I. Ἀρχαϊσμοί. Ἡ διάλεκτος αὐτὴ διακρίνεται μὲ τοὺς ἐπόμενους
ἀρχαϊσμούς: Αὐτὸ ποὺ προπάντων ὑπολογίζεται εἶναι τὸ ἀποκλειστικὸ καὶ ἀ-
ναμφισβήτητο δεδομένο τῆς δωρικῆς τῆς καταγωγῆς, ποὺ συνίσταται α') στὸ
ὅτι παραμένει τὸ α στὴ θέση τοῦ ἰωνικο-ἀττικοῦ *η* (ἀμάτη=ἡ μήτηρ, ἀμέρα
=ἡμέρα, φωνά=φωνή, ὁ ναύτα=ὁ ναύτης, κ.ἄ.)· β') στὴ διατήρησι τῆς φω-
νητικῆς ἀξίας τοῦ *υ* ὡς *υ* (ἄχουρε=ἄχυρον, κούε=κύων, γουναίκα=γυναίκα
νιούτα=νύκτα, κ.ἄ.)· γ') στὴ διατήρησι τοῦ ἀρχαίου *F* (δίγαμμα) στὶς μεμο-
νωμένες περιπτώσεις τῶν λέξεων: βάννε=Φαρνίον, Βοίτουλο=Φίτυλον, ὄνομα
μιᾶς λακωνικῆς πόλης· δ') ἡ τροπὴ τοῦ *θ* σὲ *σ* (σάτη=θυγάτηρ, σηλυκό=θη-
λυκός, νέσου=νήθω, κ.ἄ.), ποὺ εἶχε συντελεσθεῖ ἤδη στὴ Δωρικὴ τῆς Λακω-
νίας· ε') ἡ σίγησι τοῦ ἀρχαίου μεσοφωνηεντικοῦ *σ* (ὄροῦα=ὄρῳσα, θὰ φορέου
=θὰ φορέσω)· στ') ὁ ρωτακισμὸς, τροπὴ τοῦ ἀρχαίου *σ* σὲ *ρ* (τᾶρ ἀμερὶ=τῆς ἡ-
μέρας, ὄρούμενερ=ὀρώμενος, καοῦρ=καλῶς, κ.ἄ.), φαινόμενο ποὺ ἦταν ἐπί-
σης γνωστὸ στὴ Δωρικὴ τῆς Λακωνίας.

Στοὺς γραμματικὸς αὐτοὺς ἀρχαϊσμοὺς μπορεῖ κανεὶς νὰ προσθέσει κά-
ποιους ἄλλους σχετικὸς μὲ τὸ λεξιλόγιο, ὅπως ἄντε=ἄρτος, ἄριστε=ἄριστον
'γεῦμα', βότσε=βότρυς, ἔρι=ἔρις, ἴτ'ε=ἰστός 'ὑφασμα', κουβάνε=κυάνεος
'μαῦρος', κούε=κύων, νομία=νομεύς, κᾶβα=κᾶλα 'κοιμήματα ξύλο', ὄνε=ὄ-
νος, ὕω=ὕδωρ, ὄροῦ=ὄρῳ, νὰ μόλη τοῦ *ρ*. βλώσκω, ἄόρ. ἔμολον, 'έρχομαι',
θὰ θύου μέλλ. τοῦ *ρ*. θύω, κ.ἄ.

II. Νεωτερισμοί: α') ἡ σίγησι τοῦ *λ* κοντὰ σὲ φωνήεντα (ἀοῦ=
λαλῶ, παρακαοῦ=παρακαλῶ, θάσσα=θάλασσα, κ.ἄ.)· β') ἡ σίγησι τοῦ τελι-
λικοῦ -ς (ὁ κρέφτα=ὁ κλέφτης, ὁ μήνα=ὁ μήνας, ὁ ναύτα=ὁ ναύτης)· γ') ἡ
τροπὴ τῶν συμπλεγμάτων *θρ*, *τρ*, *δρ* σὲ *τσ* (ἄτσωπο=ἄνθρωπος, ἔρατσε=ἄ-
ροτρον, μετσοῦ=μετρῶ, ἀτσέ=ἄδρός, τραχύς, κ.ἄ.)· δ') ἡ ἀλλαγὴ τῶν συμφώ-
νων *π* καὶ *τ* σὲ *κ*, τοῦ *μ* σὲ *ν* καὶ τοῦ *ξ* σὲ *τσ* πρὶν ἀπὸ τὰ φωνήεντα (ἀγάκη

=ἀγάπη, κεινοῦ=πεινῶ, κίνου=πίνω, ἀκόνη=ἀκόμη, νία=μία, νύγδαλε=ἀμύγδαλον, νιοῦ=ὁμιλῶ, τσερε=ζηρός, τσαίνου=ζαίνω 'λαναρίζω')· ε') περιφραστική ἔκφραση τῶν ρημάτων (ὅπως π.χ. στὴν Ἀγγλική): (ἐνεστ. γράφουρ ἐνι=γράφων εἰμί, γράφω, ὁροῦρ ἐνι=ὀρῶν εἰμι 'βλέπω', ἔμι χορέγου=εἰμι χορεύων, χορεύω· παρατ. ὁροῦρ ἔμα=ὀρῶν ἤμην 'ἔβλεπα', ἔμα χορέγου=ἤμην χορεύων 'ἔχόρευα', κ.ἄ.).

Βιβλιογραφία: G. Deville, *Étude du dialecte tsakonien* Paris, 1886· M. Deffner, *Zakonische Grammatik, I. Lautlehre*, Berlin, 1881· G. P. Anagnostopoulos, *Zakonische Grammatik*, Berlin - Athen, 1926· H. Pernot, *Introduction à l'étude sur le dialecte tsakonien* Paris, 1934· H. Pernot - Α. Κωστάκης, *Σύντομος γραμματική τῆς Τσακωνικῆς διαλέκτου*, Ἀθῆναι, 1951· M. Deffner, *Λεξικὸν τῆς Τσακωνικῆς διαλέκτου*, Ἀθῆναι, 1923.

2. Η ΙΤΑΛΙΩΤΙΚΗ ΔΙΑΛΕΚΤΟΣ

Τὰ κατὰλοιπα τοῦ ἑλληνισμοῦ τῆς ἀποικιακῆς «Μεγάλης Ἑλλάδος», ἡ ὁποία κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἐκτεινόταν στὴ νότια Ἰταλία καὶ τὴ Σικελία, συνίστανται σήμερα σὲ 8 χωριὰ στὴν Terra d' Otranto (Salento) καὶ σὲ 6 χωριὰ στὸ ἔσχατο ἄκρο τῆς Καλαβρίας· ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀνθρώπων ποὺ μιλοῦν τὴ ἑλληνικὴ αὐτὴ διάλεκτο μειώνεται μέρα μὲ τὴ μέρα, ὑποχωρώντας στὴν Ἰταλική. Τὰ πιὸ σημαντικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς Ἰταλιωτικῆς εἶναι τὰ ἐπόμενα:

Ι. Ἀρχαϊσμοί: α') ἡ σποραδικὴ διατήρηση τοῦ δωρικοῦ α ποὺ ἐπιβελιώνει τὴ συνέχεια τῆς ἑλληνικῆς δωρικῆς παράδοσης: (ἄσαμο=ἄσημος 'ποὺ δὲν ἔχει σημάδι' (γιά ζῶα), λανό=ληνός 'πατητήρι', νασίδα=νησίς, παφτά=πηκτή)· β') ἡ ἀπουσία τῆς συναίρεσης στὰ φωνηεντικὰ συμπλέγματα *ία, ίο, έα, έο* (καν-νία=καπνία 'μαῦρο τοῦ καπνοῦ', καρδία=καρδία, ἡ φωτία, τὰ παιδία=τὰ παιδιά, γονέο=γονεύς, χωρίο=χωρίον, φωλέα, ἀμυγδαλέα, παλαῖο=παλαιός, κ.ἄ.)· γ') ἡ ἐπιβίωση τῶν διπλῶν συμφώνων (γλῶσσα, κόσ-συφο, χίμαρ-ρο, μελίσ-σι, τρίμ-μα, σαγίτ-τα, λάκ-κο, γράμ-μα, κ.ἄ.)⁴³. δ') οἱ ἀρχαῖες καταλήξεις τοῦ παρατατικοῦ (ἐγράφε-σο, ἐγράφε-το, ἐγράφο-ντο, κ.ἄ.), καὶ τῆς προστακτικῆς (ἀγάπη-σο, κράτη-σο, πίστευ-σο, φίλη-σο, κτλ.)· ε') κάποια κατὰλοιπα ἀπὸ τὴ χρῆση τοῦ ἀπαρεμφάτου (ἔσ σῶτζω μιλήσει 'δὲν ἔχω τὴ δύναμη νὰ μιλήσω', μὲ κάννει πεθάνει 'μὲ κάνεις νὰ πεθάνω', ἐν ἡσowitzα πάει 'δὲν μποροῦσα νὰ πάω', κ.ἄ.).

Τὸ λεξιλόγιό ἔχει ἐπίσης τὸ μερίδιό του ἀνάμεσα στοὺς ἀρχαϊσμοὺς τῆς διαλέκτου αὐτῆς μ' ἓναν ἱκανὸ ἀριθμὸ ἀρχαίων λέξεων, ὅπως ἀγωλέο=αἰγωλι-

43. G. Rohlf, *Historische Grammatik der unterital. Gräzität*, 77.

ὅς 'κουκουβάγια', ἀμπάρι=ἰππάριον, βούρβιθο=βόλβιτον 'βουνιά', βουθηλεία
 βοῦς θήλεια, σκάδι=ἰσχάδιον 'ζερὸ σύκο', ν-ν-ά-φεδδα* =κνάφαλλα 'κοντὸ μαλ-
 λί', 'χνοῦδι', τσιν-ν-ά-νγα=κυνάγχη 'βράχνιασμα', λείμακο=λεῖμαξ 'γυμνοσά-
 λιαγκας', μούνευρο=βούνευρον, νήπιο=νήπιον, ὀπλή 'ὀπλή ζώου', χιμαίρα
 =χίμαιρα 'κατσίκας', διαφαύει=διαφάσκει 'ξημερώνει', ἄρτε=ἄρτι 'μόλις
 τώρα', κ.ἄ.

II. Νεωτερισμοί: α') τὰ σύμφωνα d, g στὴ θέση τῶν δ, γ (καρ-
 διά=καρδία, σκόρδο=σκόρδο, σταφίδα=σταφίδα, δάφνη=δάφνη, κ.ἄ., γά-
 λα=γάλα, γλώσσα=γλώσσα, γόνατο=γόννατο, κ.ἄ.), προφανῶς ἀπὸ ἐπίδρα-
 ση τῆς 'Ιταλικῆς β') ἢ παρὰλειψη τοῦ τελικοῦ -s στὴν ὀνομαστικὴ τῶν ἀρσε-
 νικῶν (ὁ ἄντρα=ὁ ἄντρας, ὁ κόσμος=ὁ κόσμος, ὁ χειμῶνας=ὁ χειμῶνας, κ.ἄ.
 γ') ἢ τροπὴ τοῦ διπλοῦ λ σὲ dd (ἄddο=ἄλλος, βούddωμα=βούλλωμα 'σφρά-
 γιση', φύddο=φύλλον, κ.ἄ.) δ') ἢ τροπὴ τῶν συμπλεγμάτων κτ, χθ, πτ σὲ στ
 (ἀλέστορα=ἀλέκτωρ, νύστα=νύχτα, προστὲ=προχθές, στέρη=πτέρις, κ.ἄ.
 ε') ἢ τροπὴ τοῦ συμπλέγματος σφ σὲ σπ (σπάζω=σφάζω, σπαίρα=σφαίρα,
 σπηνάρι=σφηνάριον, κ.ἄ.) καὶ τῶν ξ, ψ σὲ τσ (τσύλο=ξύλον, τσωμί=ψω-
 μί, τσαλίδι=ψαλίδι), ἢ (στὴν 'Απουλία) σὲ φσ (φσέρω=ξέρω, φσερὸ=ξερός,
 φσύλο=ξύλον, ἀφσηλὸ=ὑψηλός, κ.ἄ.)⁴⁴.

Βιβλιογραφία (πρόσφατη): G. Rohlfs, *Lexicon graecanicum Italiae inferioris*, Tübingen, 1964· G. Rohlfs, *Historische Grammatik der unteritalienischen Gräzität*, München, 1950· G. Rohlfs, *Neue Beiträge zur Kenntnis der unteritalienischen Gräzität*, München, 1962· S.C. Karatzas, *L'origine des dialectes néo-grecs de l'Italie méridionale*, Paris, 1958.

3. Η ΠΟΝΤΙΑΚΗ ΔΙΑΛΕΚΤΟΣ

Ἡ διάλεκτος τοῦ Πόντου, ὅπως κ' ἡ ἐπόμενη, τῆς Καππαδοκίας, δὲν μι-
 λιοῦνται πιά στὴ Μικρὰ Ἀσία παρὰ (μὲ ἐξαίρεση τοὺς ἐξισλαμισμένους ἐλλη-
 νόφωνους, οἱ ὅποιοι ἀποκλείσθηκαν ἀπὸ τὴν ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν) σὲ
 διάφορες περιοχὲς τῆς Ἑλλάδας, ὅπου οἱ πρόσφυγες ἐγκαταστάθηκαν μετὰ τὸ
 1923. Τὰ ἰδιαιτέρως χαρακτηριστικὰ τῆς Ποντιακῆς εἶναι τὰ ἑξῆς:

I. Ἀρχαϊσμοί: α') ἡ διατήρηση τῆς προφορᾶς τοῦ η ὡς e (νύ-
 φε=νύμφη 'σύζυγος τοῦ γιοῦ', κλέφτες=κλέφτης, συνέλικος=συνή-
 λικος 'συνομήλικος', ἔτον=ἦτο, ἔκουσα=ἤκουσα, κ.ἄ.) β') ἡ διατήρηση τοῦ
 ω ὡς ο, καὶ στίς περιπτώσεις ἐπίσης ποὺ ἡ κοινὴ Ἑλληνικὴ τὸ ἔχει τρέψει σὲ
 u (ζωμῖν=ζουμί, ρωθῶνι=ρουθῶνι, κωδῶνι=κουδῶνι, κ.ἄ.) γ') τὰ ἀσυνί-

⁴⁴ G. Rohlfs, ὁ.π. 63 κ.ἔ.

* Σημ. τ. Μ. Κατὰ τὴν ἐκτύπωση τῆς μετάφρασης δὲν διαθέταμε τὸ κατάλληλο στοι-
 χεῖο dd (<λλ) μὲ κουκκίδα κάτω ἀπὸ τὸ καθένα τους.

ζητα φωνηεντικά συμπλέγματα ια, ιο (καρδία, παπαδία, χωρίον κ.ά.)· δ') ό άναβιβασμός του τόνου στην κλητική (γάμπρε, πάτερα, Νίκολα κ.ά. όπως στην άρχαία Έλληνική Θεμίστοκλες, Σώκρατες)· ε') τó ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της άρχαίας Ίωνικής συμφωνικό σύμπλεγμα σπ άντι σφ (σπάζω=σφάζω, σπίγγω=σφίγγω, κ.ά.)· στ') τά θηλυκά επίθετα σε -ος άντι σε -η (ή αλάλος, ή άνοστος, ή έμορφος κ.ά.)· ζ') ό άόριστος της προστακτικής σε -ον άντι -ε (ποισον=ποίησον, κόπον, ράπον, μείνον, ανάμ'νον 'περίμενε', κ.ά.)· η') ή κατάρχη -οῦμαι του παθητικού ρήματος (ανακατοῦμαι 'ανακατώνομαι' στεφανοῦμαι 'παιτρεύομαι', κ.ά.)· θ') ή κατάρχη -θετε (άρχαιο -θητι) του παθητικού άόριστου της προστακτικής (ἀγαπήθετε, κοιμέθετε κτλ.)· ι') κατάλοιπα του άπαρεμφάτου (άποθανεῖναι, μαθεῖναι, κόψ'ναι, κοιμεθῆν', κ.ά.).

Πολύάριθμοι είναι επίσης οί άρχαϊσμοί του λεξιλογίου, όπως τά οῦσιαστικά: βοτρώδιν 'σταφύλι', βρωμα τó 'τροφή', γναθίν 'γιάθος, μάγουλο', δαπάνα 'προμήθεια', έναύλιν 'κήπος', έταιρος 'συνταξιδιώτης', ιδέα 'δύση, έκφραση προσώπου', ιχώριν 'μεδούλι', κοράτος 'δύναμη', κώδιν 'δέρμα προβάτου', λιμός 'πείνα', σιούδιν 'κόκαλο', ύλέε ή 'δάσος', ώβον 'άβγό', ώλένα 'οί βραχίονες'. ώτιν 'άρτί'. τά επίθετα: άβρωτος 'μή φαγώσιμος', άκροθήγγαστος 'πολύ εύαίσθητος, εύερέθιστος', άοικος 'άκατοίκητος', άσινός 'σῶος και άκέραιος', πένητος 'φτωχός', χαλεπός 'δύσκολος'. τά ρήματα: έγκα (άρχαιο ήνεγκον), κείμαι, κείεύω, κωλύω, όμνω 'όρκίζομαι', πωγάζω 'επωάζω', ύλάζω 'γυγρίζω', ψαλαφῶ 'ψάχνω'. άκτωνομίες: τó μέτρον (άρχαιο: ήμέτερον) 'τό δικό μας', τó σέτ'ερον 'τό δικό σας', τó εκεινέτερον 'τό δικό του'. επιρρήματα: άστι 'τώρα', έστω πρόθεση: άναυα (άρχαιο: άνευ) 'χωρίς'. μόριοι: 'κι (άρχαιο: ούκί) 'δέν. όχι'.

II. Νεωτερισμοί (ι' α') ή τροπή του χ σε οῦρανικό σ' πριν από τά ε και ι (σ' έρι=χέρι, σ' αιρετῶ=χαιρετῶ, εὔσ'ή=εύχή, πασ'ύς=παχύς, κ.ά.)· β') ή άνομοίωση των ὑστερογενῶν συμπλεγμάτων δυό έξακολουθητικῶν συμφώνων λ-ς, ν-ς, ρ-ς σε έξακολουθητικά και στιγμαϊαό λ-τς, ν-τς, ρ-τς (άλλ[ου]ς-άλλ'τς, κάν[ει]ς-κάν'τς, ξέο[ει]ς-έξέο'τς κ.ά.)⁴⁵· γ') οί όνομαστικές σε -ον άντι -ος στα όνόματα, όττι άντά δέν είναι άντικείμενα (ό καλόν άνθρωπον, ό νέον, ό λύκον, ό πάπιον, κ.ά.)· δ') οί γενικές σε -ος (τῇ νέον-ος, τῇ λύκον-ος, τῇ Τούρκον-ος, κ.ά.)· ε') οί θηλυκές κατάρχεις -έσσα (καλ-έσσα 'καλή', μονασ'έσσα 'μονάχη', χριστιαν-έσσα 'χριστιανή') και -αινα (θρήσκ-αινα 'θρησκευόμενη', ζαίφ-αινα 'άρρωστιάρα', μακροσ'έρο-αινα 'μακροχέρα', ανοιχτομάτ-αινα 'ζύπνια', κ.ά.)· στ') ή σύνταξη των άψυχων οῦσιαστικῶν με οὔδέτερα επίθετα (πέτρα πελεκημένον 'πέτρα πελεκημένη', άούτα τά ήμέρας 'αὐτές τῆς μέρες', μεραχλίτικα τραγωδίας 'ερωτικά τραγούδια', κ.ά.).

45. Ν.Π. 'Ανδριώτης, Φωνητικά, Ποιτισκή Έστία, 2,975 κ.έ.

Βιβλιογραφία: D. Oeconomides, *Lautlehre des Pontischen*, Leipzig, 1908 καὶ Γραμματική τῆς ἑλληνικῆς διαλέκτου τοῦ Πόντου, Ἀθῆναι 1958· Α.Α. Παπαδόπουλος, *Ἱστορικὴ Γραμματικὴ τῆς Ποντικῆς διαλέκτου*, Ἀθῆναι, 1955· Α.Α. Παπαδόπουλος, *Ἱστορικὸν Λεξικὸν τῆς Ποντικῆς διαλέκτου*, σὲ δυὸ τόμους, Ἀθῆναι, 1958-1961.

4. Η ΚΑΠΠΑΔΟΚΙΚΗ ΔΙΑΛΕΚΤΟΣ

Ἡ διάλεκτος αὕτη, ποὺ μὲ μιὰ σειρὰ ἰσογλώσσων συγγενεὺει ἰδιαίτερα μὲ τὴν Ποντιακὴ μὲ τὴν ὁποία, καθὼς φαίνεται, ἦταν ἐνωμένη ἄλλοτε, προτοῦ ἡ Τουρκικὴ παρεμβληθεῖ ἀνάμεσά τους στὴν κεντρικὴ περιοχὴ τῆς Ἀνατολίας, παρουσιάζει τὰ ἀκόλουθα φαινόμενα:

I. Ἀρχαϊσμοί: Μαζὶ μὲ τὴν Ποντιακὴ ἔχει κοινά: α') τὴ διατήρησιν τῆς ἀρχαίας προφορᾶς τοῦ *η* ὡς *e* (πεγάδι 'πηγάδι', θελυκό 'θηλυκό')· β') τοῦ *ω* ὡς *ο* ἐκεῖ ποὺ οἱ ἄλλοι τύποι τῆς Νεοελληνικῆς τὸ ἔτρεψαν σὲ *υ* (ζωμί, κωδώνι, ρωθώνι, κ.ἄ.)· γ') τὰ ἀσυνίζητα φωνηεντικὰ συμπλέγματα *ια*, *ίο* (γωνία, καρδιά, μοχλίο 'μοχλός', χωρίον κ.ἄ.)· δ') τὴ διατήρησιν τοῦ τελικοῦ *-ν* στὰ οὐδέτερα (θύριν 'θύρα', ποτάμιν, χωρίον κτλ.).

Ἀπὸ τοὺς ἀρχαϊσμοὺς τοῦ λεξιλογίου μποροῦν νὰ ἀναφερθοῦν ἐδῶ τὰ οὐσιαστικὰ 'δελφιδάρι = ἀδελφιδάριον 'ἀνεψιός', ἥωμα = ἥλωμα 'καρφί', ἰμάτι = ἰμάτιον, σίδη 'ἰτιά', κλιβάνι = κλιβάνιον 'φοῦρνος', 'λαχτόρι = ἀλεκτόριον 'πετεινός', σ'οιρίδι = χοιρίδιον 'χοῖρος', στσ'εῦος = σκεῦος, φσόντυος = σφόνδυλος, 'φτάλμι = ὀφθαλμιον 'ὀφθαλμός'· τὰ ἐπίθετα κνιπὸς 'ἀκριβός', κοῦφος 'ἐλαφρὸς', λιπαρὸς 'παχύς', λυκὸς = ἀλυκὸς 'ἀλατισμένος'· τὰ ρήματα ἀροῦμαι = ἰλαροῦμαι 'θεραπεύομαι', 'γάζει = ἀνγάζει 'ζημερώνει', δάκνω, 'δρεῦω 'ποτίζω', ἔμω = γέμω 'εἶμαι γεμάτος', 'καιεῖ 'ἀρκεῖ', 'πνώνω = ὑπνῶ 'κοιμοῦμαι' σπνυδάζω 'ἀπέχω', χαλεπώνω 'διπλώνω', κ.ἄ.

II. Νεωτερισμοί. Ὑπάρχει ἐπίσης ἀριθμὸς νέων ἰσοφώνων, ποὺ εἶναι κοινὰ ἀνάμεσα στὶς δυὸ διαλέκτους: α') ἡ τροπὴ τοῦ *χ* σὲ οὐρανικὸ σ' πρὶν ἀπὸ τὰ *e* καὶ *ι* (σ'έρι, μασ'αίρι, εὐσ'ή, σ'ίλε 'χίλια', κ.ἄ.)· β') ἡ συναίρεση τοῦ ἄτονου συμπλέγματος *ια* σὲ *ᾱ* καὶ κατόπι σὲ *e* (διαβάζω — δᾱβάζω καὶ δεβάζω 'περνῶ', διάβολος-δᾱβλος, φίδια-φίδε, κ.ἄ.)· γ') κάποιες φωνητικὲς μεταβολές, χαρακτηριστικὲς τῆς διαλέκτου, ὅπως ἡ ἀνάλυσις τοῦ ἄτονου *ι* σὲ *ἱε* (λίγο-λίεγο, λύχνος-λίεχνος κ.ἄ.) καὶ τοῦ τονισμένου *α* ἐπίσης σὲ *ᾱῖ* (πηγάδι-πεγάδι, κοιλάδι - τσ'ουβάδι, κ.ἄ.), ἡ οὐράνωσις τοῦ *κ* σὲ τσ' πρὶν ἀπὸ τὰ φωνήεντα *e*, *ι* (κέλυφος - τσ'έφος, καὶ - τσ'αί, σκίζω-στσ'ίζω, Τοῦρκοι-Τοῦρτσ'οι, κ.ἄ.).

Στὰ ἰδιαίτερα γνωρίσματα τῆς Καππαδοκικῆς μποροῦμε νὰ προσθέσουμε τὴν ἀφομοίωσιν τῶν φωνηέντων σὲ γειτονικὰς συλλαβὰς (ἔθεκα - ἔθακα 'ἔθε-

σα', μοναχός - μαχανός, πρόβατο - πρόβοτο, ἔργο - ὄργο, περπατῶ - παρπατῶ, κ.ἄ.) καθὼς καὶ τὴν τροπὴ τοῦ θ σὲ χ (χεῶ=θεός, χελυκὸ=θηλυκός, χερίζω=θερίζω, χύρα=θύρα, ἔμαχα=ἔμαθα, κ.ἄ.).

Βιβλιογραφία: P. Lagarde, *Neugriechisches aus Kleinasien*, Göttingen, 1886· H. Grégoire, Note sur le dialecte de Pharasha, *BCH*, 33 (1909), 148-159· R.M. Dawkins, *Modern greek in Asia Minor*, Cambridge, 1916· R.M. Dawkins, *Cyprus and the Asia Minor dialects of Asia Minor*, 'Αφιέρ. εἰς Γ.Ν. Χατζιδάκι, 42-59· Ν.Π. 'Ανδριώτης, *Τὸ γλωσσικὸ ἰδίωμα τῶν Φαράσων*, 'Αθήναι 1948· 'Ι. Κεσίσογλου, *Τὸ γλωσσικὸ ἰδίωμα τοῦ Οὐλαγάτς*, 'Αθήναι 1951· Γ. Μαυροχαλυβδίδης - 'Ι. Κεσίσογλου, *Τὸ γλωσσικὸ ἰδίωμα τῆς 'Αξοῦ*, 'Αθήναι, 1960.

Κοντὰ στὶς 4 αὐτὲς διαλέκτους, τῶν ὁποίων μόλις τώρα παρακολουθήσαμε παραπάνω τὰ πιὸ σπουδαῖα φαινόμενα, ὑπάρχει ἢ ὑπῆρχε ὡς τὸ 1923, χρονολογία τῆς ἀνταλλαγῆς τῶν πληθυσμῶν μεταξὺ τῆς 'Ελλάδας καὶ τῆς Τουρκίας, ἓνας μεγάλος ἀριθμὸς ἰδιωμάτων, τῶν ὁποίων οἱ διαφορὲς ἀνάμεσα σ' αὐτὰ καὶ τῇ νεοελληνικῇ κοινῇ, ἀναφερόμενες κυρίως στὴ φωνητικῇ, δὲν παραβλάπτουν καθόλου τὴν ἐνότητά τους, ἢ ὁποία τὰ ἀντιδιαστέλλει ἀπὸ τὶς διαλέκτους.

'Ανάμεσα στὸ πλῆθος τῶν ἰδιωμάτων αὐτῶν πρέπει πρῶτα-πρῶτα νὰ κάνουμε διάκριση, κατὰ τὸν Γ. Χατζιδάκι⁴⁶, μεταξὺ τῶν βορείων ἰδιωμάτων, τῶν ὁποίων ὁ φωνηεντισμὸς, ὅπως εἶδαμε παραπάνω, ἀντιτίθεται στὸν νότιο φωνηεντισμὸ, καὶ παρουσιάζει, ἀπὸ τόπο σὲ τόπο, ἰδιαιτερότητες ποὺ ἐπιτρέπουν τὴν ὑποδιαίρεσή τους σὲ ἰδιώματα θρακικά, μακεδονικά, ἡπειρωτικά, θεσσαλικά καὶ ρουμελιώτικα⁴⁷, σύμφωνα μὲ τὴν ταξινόμηση τοῦ Μ. Τριανταφυλλίδη, ποὺ ἔχουν ἀντιστοιχίες στὰ νησιὰ τοῦ βόρειου Αἰγαίου καὶ τὶς γειτονικὲς ἀκτὲς τῆς Μικρᾶς 'Ασίας⁴⁸.

Γιὰ τὴν περιοχὴ τῶν νοτίων ἰδιωμάτων, ποὺ ἐκτείνεται ἀπὸ τὸν Κορινθιακὸ κόλπο — περιλαμβάνοντας ἐδῶ καὶ τὰ νησιὰ τοῦ 'Ιονίου — ὡς τὴν Κύπρο, οἱ ἐρευνητὲς ἔχουν ἤδη διακρίνει ὀρισμένες ζῶνες χαρακτηρισμένες ἀπὸ ἰδιαίτερα φωνητικὰ γνωρίσματα, ὅπως τὴ σίγηση τῶν μεσοφωνηεντικῶν ἢ ἀρχικῶν β, γ, δ (φόος=φόβος, μεάλος=μεγάλος, ἀεφός=ἀδελφός, ὁσκός=βοσκός, εἰ-

46. G. Hatzidakis, *Einleitung*, 341 κ.ἑ.

47. Μ. Τριανταφυλλίδης, *Νεοελληνικὴ Γραμματικὴ*, Α': 'Ιστορικὴ Εἰσαγωγή, 'Αθήναι 1938, 243-253.

48. Α.Α. Παπαδόπουλος, *Γραμματικὴ τῶν βορείων ἰδιωμάτων τῆς νέας ἐλληνικῆς γλώσσης*, 'Αθήναι 1926· πβ. P. Kretschmer, *Der heutige lesbische Dialekt verglichen mit den übrigen nordgriechischen Mundarten*, Wien, 1905· G. Höeg, *Les Saracatsans*, Paris - Copenhagen, 1925-26· Β. Φάβης, 'Ο δυναμικὸς τόνος τῆς βορείου 'Ελληνικῆς καὶ τὰ ἀποτελέσματα αὐτοῦ, 'Αθηνᾶ, 55 (1951), 3-18.

τονας=γείτονας, ἄχτυλας=δάκτυλος, κ.ἄ.)⁴⁹, καὶ ἀπὸ δωρισμῶν⁵⁰ καὶ ἀρχαϊσμοὺς γενικά, ὅπως εἶναι ἡ διατήρηση τῶν διπλῶν συμφώνων⁵¹ (σάκ-κος, ἄλ-λος, ἄμ-μος, ἀπ-πάριον=ἰππάριον, γλῶσ-σα, κ.ἄ.), ἡ ἐπιβίωση τῆς προφορᾶς τῶν ἀρχαίων υ, οι ὡς ιου⁵² (γιουναίκα=γυναίκα, στσιούλ-λος=σκύλλος, τσιουλιά=κοιλία, χιοῦρος=χοῖρος, κ.ἄ.) καὶ προπάντων ἀπὸ τῆς διατήρηση ἐνὸς ἐκπληκτικοῦ ἀριθμοῦ ἀρχαίων λέξεων⁵³.

“Ὅσο γιὰ τὴν ξένη ἐπίδραση στὴ φωνητικὴ ἐξέλιξη τῶν νοτίων ιδιωμάτων, πολλοὶ ἐπιστήμονες (G. Körting, J. Psichari, K. Dieterich, A. Thumb, O. Immisch, Er. Pfister) στηριζόμενοι στὴ συχνότητα τῆς οὐράνωσης τῶν συμφώνων κ καὶ g σὲ τσ καὶ τζ πρὶν ἀπὸ τὰ φωνήεντα e καὶ i (κεφάλι - τσε-φάλι, καὶ - τσαί, ἄγγελος - ἄντζελος κτλ.) θέλησαν νὰ ἀναγνωρίσουν σ’ αὐτὴν μιὰ διαδικασία παράλληλη πρὸς ἐκείνην τῶν ρομανικῶν γλωσσῶν, ἡ ὁποία ὁφείλεται στὴν ἐπίδραση ποὺ ἔσκησε ἡ Ἰταλικὴ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς πολύχρονης βενετικῆς κυριαρχίας⁵⁴, θέση ποὺ ἀντέκρουσε ὁ Γ. Χατζιδάκις.

ΣΤ'. ΤΟ ΜΕΛΛΟΝ

ΤΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΔΙΑΛΕΚΤΩΝ ΚΑΙ ΙΔΙΩΜΑΤΩΝ

Τὸ τελευταῖο στάδιο τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας, ποὺ σὲ γενικὲς γραμμὲς σχεδιαγραφήσαμε μ’ ὅσα ἀναφέραμε παραπάνω, μπορεῖ νὰ χαρακτηρισθεῖ ὡς ὁλοκλήρωση τῶν διαλέκτων καὶ τῶν ιδιωμάτων, καὶ ἀντιπροσωπεύει μιὰν γλωσσικὴ κατάσταση ποὺ πραγματοποιήθηκε κατὰ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 20. αἰῶνα. Ἀπὸ τότε μπαίνουμε—μπήκαμε ἤδη—σὲ μιὰ πιὸ γρήγορη ἐξελικτικὴ φάση, ποὺ ὀρθὸ θὰ εἶναι νὰ λέγεται «περίοδος ἰσοπέδωσης τῶν διαλέκτων».

Βέβαια στὴ φάση αὐτὴν δὲν πρόκειται ἀκόμα γιὰ μιὰ πλήρη καὶ ὀριστικὴ διάλυση· θὰ ὑπάρξουν ἐξελικτικὰ στάδια, ποὺ τὴ μορφή καὶ τὴ διάρκειά τους κανεῖς δὲν θὰ μπορούσε νὰ προβλέψει, ἀλλὰ ποὺ ἀργὰ ἢ γρήγορα ὁδηγοῦν,

49. K. Dieterich, *Sprache und Volksüberlieferungen der südlichen Sporaden* κτλ., Wien, 1908, passim· X. Παντελίδης, *Φωνητικὴ τῶν νεοελληνικῶν ιδιωμάτων Κύπρου, Δωδεκανήσου καὶ Ἰκαρίας*, Ἀθῆναι, 1929, 31 κ.ἑ.

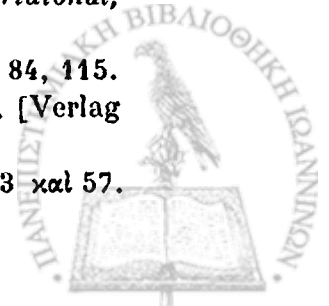
50. A. Tsopanakis, Eine dorische Dialektzone im Neugriechischen, *B.Z.*, 48, 49-72.

51. X. Παντελίδης, ὁ.π., 28 κ.ἑ.· A. Tsopanakis, *Essai sur la phonétique des parlers de Rhodes*, Athènes, 1940, 153 κ.ἑ. πβ. H. Pernot, *Phonétique des parlers de Chio*, Paris, 1907· A. Mirambel, *Etude descriptive du parler maniote méridional*, Paris, 1929.

52. Γ.Ν. Χατζιδάκις, *Σύντομος ἱστορία τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας*, Ἀθῆναι, 1915, 84, 115.

53. N. Andriotis, *Lazicon der Archaismen in neugriechischen Dialekten*, [Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften], Wien, 1974.

54. Βιβλιογραφία στοῦ A. Heisenberg, *Dialecte und Umgangssprache* 23 καὶ 57.

μὲ μιὰ μοιραία βεβαιότητα, στὴν ἀπορρόφηση τῶν διαλέκτων ἀπὸ τὴ νέα Κοινή.

Τὰ ἀντικειμενικὰ δεδομένα ποὺ προσδιορίζουν τὸ νέο δρόμο τῆς ἐξέλιξης τῆς Νεοελληνικῆς εἶναι τὰ ἐπόμενα:

1. Δὲν ὑπάρχει πιά—μὲ ἐξαίρεση κάποιες μειονότητες—ἡ διασπορὰ τοῦ ἑλληνισμοῦ ἔξω ἀπὸ τὰ σύνορα τῶ σημερινοῦ ἑλληνικοῦ κράτους. "Οἱ σχεδὸν οἱ ἑλληνόφωνοι, ποὺ ζοῦσαν ἄλλοτε σὲ γειτονικὲς χῶρες, ἀπὸ τὴ δύναμη τῶν ἀμετάκλητων ἱστορικῶν γεγονότων, ἔχουν ἐγκατασταθεῖ μέσα στὰ γεωγραφικὰ ὅρια τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, ὅπου ἡ διείσδυση τῆς κοινῆς γλώσσας στὰ ἰδιώματά τους πραγματοποιεῖται κάθε μέρα μὲ μιὰν ἀκαταγώνιστη ταχύτητα.

2. Ἡ ἐπίδραση τῆς κοινῆς γλώσσας ἔχει ἐνισχυθεῖ καὶ ἐπιταχυνθεῖ ὅπου τὰ σύγχρονα μέσα ἐνημέρωσης, τὰ ὁποῖα εἶναι τόσο ἰσχυρῆς ἰκανότητος, ὥστε ἡ ἀντίσταση τῶν ἰδιωμάτων νὰ καταντᾷ χωρὶς ἀποτέλεσμα.

3. Οἱ ἀντικειμενικοὶ παράγοντες ποὺ εὐνοοῦν τὴν ὀπισθοχώρηση τῶν ἰδιωμάτων, σ' ἀντίθεση πρὸς τὴν κοινὴ γλώσσα, ἔχουν βοηθηθεῖ, σήμερα περισσότερο παρὰ ποτέ, ἀπὸ δεδομένα κοινωνικοῦ χαρακτήρα· καὶ αὐτοὶ ἀκόμα ποὺ θὰ ἤθελαν νὰ διασώσουν τὴ γλωσσικὴ κληρονομιά τῶν γονέων τους βρίσκονται στὴν ἀνάγκη νὰ τὴν ἀποποιηθοῦν, προσκρούοντας στὸ κοινωνικὸ τους ἐπίπεδο, τὸ ὁποῖο, προπάντων στὶς μεγάλες πόλεις, ἀντιτάσσει τὴν περιφρόνηση καὶ τὸ χλευασμὸ του σὲ κάθε γλωσσικὴ χρῆση ποὺ δὲν εἶναι σύμφωνη μὲ τὴν κοινὴ γλώσσα.

Μετάφραση : Κωνστ. Μηνᾶς

ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΟΜΗΡΙΚΗΣ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ

Παραθέτουμε τὸ κείμενο ἑνὸς μαθήματος ποὺ ἔγινε στοὺς συναδέλφους φιλολόγους τῆς ΕΛΜΕ Ἀνατολικῆς Ἀττικῆς (24. 2. 81). Τυπώνεται αὐτούσιο στὴν προφορική του μορφή, νὰ χρησιμέψει στὶς διδασκαλίες μας, ὥσπου νὰ ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ κάτι πιὸ συστηματικὸ καὶ τεκμηριωμένο.

1

Μορφή, οὐσία καὶ δράση τῶν θεῶν στὸν Ὅμηρο, ἡ ἱεραρχία τους, οἱ σχέσεις τους μὲ τοὺς ἀνθρώπους καὶ μὲ τὴ φύση, ἡ προέλευσή τους καὶ ἡ λατρεία τους — μὲ μιὰ λέξη: ἡ θεολογία τῆς Ἰλιάδας καὶ τῆς Ὀδύσσειας εἶναι ἀπὸ τὰ πολυμελετημένα θέματα τῆς ὁμηρικῆς ἔρευνας καὶ τῆς κλασικῆς φιλολογίας γενικά.

Ἡ τεράστια σχετικὴ βιβλιογραφία ξεκινᾷ τὰ νεώτερα χρόνια ἀπὸ μεγάλα θεμελιακὰ ἔργα ὅπως

—«Οἱ θεοὶ τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας» τοῦ W. F. Otto (Die Götter Griechenlands, 1929, 21955)

—«Ἡ πίστη τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων» τοῦ U. v. Wilamowitz - Moellendorff (Der Glaube der Hellenen, 1931)

—«Ἱστορία τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς Θρησκείας» τοῦ M. P. Nilsson (Geschichte der griechischen Religion, 1941, 21955)

καὶ συνεχίζεται μὲ ἓνα πλῆθος ἀπὸ μικρὲς ἢ μεγάλες, εἰδικὲς ἢ γενικὲς μελέτες, ὅπου ἀνάμεσά τους ξεχωρίζουν ἀπὸ καιρὸ σὲ καιρὸ ἔργα πολὺ σημαντικά, ὅπως π.χ.

—«Ὁ θυμὸς τῶν θεῶν στὸν Ὅμηρο» τοῦ I. Irmischer (Götterzorn bei Homer, 1950)

—«Θεοὶ καὶ ἄνθρωποι τοῦ Ὀμήρου» τοῦ H. Schrader (Götter und Menschen Homers, 1952)

—«Τὸ θεῖο καὶ οἱ θεοὶ στὸν Ὅμηρο» τοῦ P. Chantraine (Le divin et les dieux chez Homère, 1954)

—«Ἡ δράση τῶν θεῶν στὴν Ἰλιάδα» τοῦ W. Kullmann (Das Wirken der Götter in der Ilias, 1956)

Ξεχωριστὰ πρέπει νὰ ἀναφέρουμε καὶ τὰ ἀφιερωμένα στὴν ὁμηρικὴ θρησκεία

κεφάλαια που βρίσκονται μέσα σε γενικότερα έργα, όπως είναι οι διάφορες Εισαγωγές στον "Όμηρο, το γνωστό «Ένας σύντροφος για τον "Όμηρο» (A Companion to Homer, 1963), το κλασικό πια «Οί άρχαίοι Έλληνες και το παράλογο» του E. R. Dodds (The Greeks and the Irrational, 1951), ή «Παιδεία» του W. Jaeger, και βέβαια ή 'Ιστορία της 'Αρχαίας 'Ελληνικής Λογοτεχνίας του A. Lesky.

Τά τελευταία αυτά (ό Dodds, ό Jaeger και ό Lesky) είναι προσιτά και στη γλώσσα μας, όπως άλλωστε και ή επίτομη μορφή της 'Ιστορίας της 'Αρχαίας 'Ελληνικής Θρησκείας του M. P. Nilsson, από μεταφράσεις. Η καθαρά ελληνική νεώτερη βιβλιογραφία είναι περιορισμένη: το κεφάλαιο «Η θρησκεία κατά την αρχαϊκή εποχή» στην 'Ιστορία του 'Ελληνικού Έθνους, γραμμένο από τον N. Παπαχατζή, λίγες σελίδες στην «Εισαγωγή στον "Όμηρο» του A. Τσοπανάκη, ακόμα λιγότερες στα «Όμηρικά έπη» του K. Τρυπάνη, μιá πιο παλιά και μιá νεώτερη μελέτη του A. Σκιαδά για την ανθρώπινη ευθύνη [«Ανθρώπινη ευθύνη και θεία επέμβασις εις την πρώιμον ελληνικήν ποίησιν», ΕΕΦΣΠΑ 1966 /7, και «Τò παράδειγμα του Αίγίσθου και ή ένοχή των θνητών», 'Αρχαιογνωσία 1 (1980)], μιá πολύ πρόσφατη διδακτορική διατριβή του N. Μπεζαντάκου, «Η έννοια της μετάνοιας στον "Όμηρο», 'Αθήνα 1980 — και βέβαια μερικές αναφορές σε θεολογικά θέματα, σκόρπιες στα μελετήματα των 'Ελλήνων όμηριστών — ή και ξένων πάλι, όταν τυχαίνει τὰ έργα τους να μᾶς βρίσκονται σε μετάφραση. Δέν είναι πολλά, ούτε όλα βοηθητικά, και πάνω από όλα μᾶς λείπει μιá κάπως μεγαλύτερη έκθεση των θεολογικών προβλημάτων, των λύσεων που έχουν δοθεί στο ένα και στο άλλο, και της συνολικής εικόνας που προκύπτει σήμερα, έκθεση απαραίτητη, και αυτή καθαυτή για την όμηρογνωσία μας, και ως βοήθημα για την έρμηνεία του όμηρικού κειμένου, όπως την επιχειρούμε στα μαθήματά μας, στα Πανεπιστήμια ή στη Μέση Παιδεία — τόσο μεγάλη ή διαφορά δέν είναι.

Πρός Θεού, μη νομίζετε ότι θα θελήσω σήμερα να σᾶς δώσω μιá τέτοια 'σύνοψη όμηρικής θεολογίας', πράγμα και χρονικά αδύνατο και μεθοδολογικά άτελέσφορο: τέτοιες δουλειές γίνονται γραπτά. "Όχι· στο σημερινό μάθημα θα δοκιμάσω δύο μόνο θέματα να ξεκαθαρίσω, κεντρικά: ένα μεθοδολογικό και ένα ουσιαστικό. Θα μιλήσω πρώτα για τις ιδιαίτερα, όπως πιστεύω, έχθρικές σχέσεις της Λογικής με την όμηρική θεολογία, και στη συνέχεια θα δοκιμάσω μιá προσέγγιση στο πολυσυζητημένο και νευραλγικό πρόβλημα της ύπερβολικά έντονης συμμετοχής των Θεών στην ανθρώπινη δράση της 'Ιλιάδας και της 'Οδύσσειας.

Η προσπάθεια για λογική όργάνωση του περιεχομένου της διδασκαλίας είναι παιδαγωγικό αίτημα και συνήθεια παλιά και απόλυτα δικαιολογημένη.

Ἡ ἀναγωγή σέ λογικά σχήματα, ἡ λογική διαίρεση, ὁ ὀρθολογικός ἔλεγχος, ἡ κατάταξη, καὶ βέβαια ὁ ὀρισμός, εἶναι λειτουργίες πού διευκολύνουν τὴν κατανόηση, συστηματοποιοῦν τὴν διδασκαλία καὶ τὴν μάθηση καὶ ἀνήκουν ἀναπόσπαστα στὴν ἐπιστημονικὴ προσέγγιση τῶν πραγμάτων. Αὐτὴ ἡ εὐλογία τῆς λογικῆς ἔχει ὥστόσο, ὅπως ὅλα τὰ καλὰ, καὶ τὴ σκοτεινὴ τῆς πλευρά, ἀπὸ τὴ στιγμή πού ἡ λογικὴ ὀργάνωση, ὅπως τὴν ἀποφασίζουμε καὶ τὴν προβάλλουμε, παύει νὰ ἀντιστοιχεῖ ἀπόλυτα στὸ ἀντικείμενο καὶ γίνεται αὐτοσκοπός, καλοῦπι ὅπου μέσα του, βιάζουμε, λίγο ἢ πολὺ, τὸ ὕλικό μας. Διδάσκουμε, γιὰ νὰ δώσω ἓνα παράδειγμα, τὸ Συντακτικὸ ὡς σύστημα· ὅμως πόσες, φορές ἐρμηνεύοντας Θουκυδίδη π.χ. ἢ κάποιο ποιητικὸ κείμενο, δὲν ἔχουμε τὴν ἐντύπωση ὅτι προδίνουμε τὴ δυναμικὴ τοῦ λόγου καὶ τὴν ὁμορφιά του, γιὰ νὰ ἐντάξουμε κάθε λέξη καὶ πρόταση καὶ αἰσθητικὸ φαινόμενο, εἴτε στὸ αὐστηρὸ τζαρτζάνειο σχῆμα εἴτε στίς ἐξαιρέσεις του—γιατὶ τὸ ἴδιο εἶναι! Ἡ γλώσσα, καὶ πολὺ περισσότερο ἡ τέχνη, καὶ πλῆθος ἄλλα ζωντανὰ συστατικὰ τοῦ κόσμου εἶναι λογικά ἀτίθασα, μὲ συχνὲς προεκτάσεις στὸν ἐξωλογικὸ χῶρο—καὶ ὅμως ἐμεῖς, γιὰ λόγους παιδαγωγικούς, τὰ ὀρθολογίζουμε, καὶ τὰ παιδιὰ συνήθισαν σὲ αὐτὰ τὰ βολικά (καὶ λίγο ἀποκοιμιστικά) σχήματα καὶ μᾶς ζητοῦν συνέπεια καὶ τάξη. Δὲν θὰ καταπιαστοῦμε μὲ τὸ παιδαγωγικὸ πρόβλημα στὴ γενικότητά του· ὅμως εἰδικὰ γιὰ τὴν ὁμηρικὴ θεολογία θέλω νὰ διαπιστώσουμε ὅτι εἶναι μεγάλο λάθος νὰ δοκιμάζουμε στὰ μαθήματά μας νὰ τὴν ὀρθολογίσουμε.

Μᾶς παρασύρει συχνὰ ἡ γνωστὴ φράση τοῦ Ἡροδότου, πού λέει ὅτι ὁ "Ὀμηρος καὶ ὁ Ἡσίοδος εἰσὶ οἱ ποιήσαντες θεογονίην" *"Ελλῆσι, καὶ τοῖσι θεοῖσι τὰς ἐπωνυμίας δόντες καὶ τιμὰς τε καὶ τέχνας διελόντες, καὶ εἶδεα αὐτῶν σημύναντες* (2, 53). Ἡ συνηθισμένη ἐρμηνεία πού δίνουμε σὲ αὐτὴ τὴ φράση εἶναι ὅτι σίγουρα ὁ "Ὀμηρος καὶ ὁ Ἡσίοδος δὲν ἐπινόησαν τοὺς θεοὺς καὶ τὴ θρησκεία, ἀλλὰ τακτοποίησαν καὶ κωδικοποίησαν τὸ σκόρπιο ὕλικό, καὶ ὅτι ἀκόμα μὲ τὸ κύρος καὶ τὴν ἐπιτυχία τοῦ ἔργου τους καθιέρωσαν στὸ πανελλήνιο τὸ θεολογικὸ σύστημα πού δημιούργησαν. Γιὰ τὸν "Ὀμηρο αὐτὴ ἡ εἰκόνα εἶναι παραπλανητικὴ. Ὁ Ἡσίοδος νάι, ὡς διδακτικὸς ποιητὴς μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι συνειδητὰ τακτοποίησε καὶ κωδικοποίησε σὲ ἓνα γενικὸ σχῆμα τὸ σύνολο τῶν θεϊκῶν δυνάμεων—τὸ ἴδιο φαίνεται πῶς ἔκανε καὶ μὲ τὴ μυθολογία, ἀπὸ ὅπου μόνον ἀποσπάσματα ἔχουμε. Ὁμως ὁ "Ὀμηρος διδακτικὴ πρόθεση δὲν ἔχει. Ἀκοῦμε ἀπὸ τὸν Πλάτωνα (Πολιτεία 606 e) ὅτι τὴν Ἑλλάδα πεπαίδευκεν· ὅμως αὐτὸ τὸ χρωστᾷ στὴν ὑψηλὴ αἰσθητικὴ ποιότητα τῶν ἔργων του, πού πολὺ νωρὶς ἀγαπήθηκαν, διαβάστηκαν, μελετήθηκαν στὰ σχολεῖα (ὅπως καλῶρα καὶ σήμερα) — ἐπιτεύγματα ὅλα αὐτὰ καὶ δικαίωση τῆς καλλιτεχνικῆς, ὅχι τῆς διδακτικῆς πρόθεσης ἑνὸς ποιητῆ πραγματικὰ μεγάλου.

"Ἔργα τέχνης ἡ Ἰλιάδα καὶ ἡ Ὀδύσεια δὲν εἶναι καθόλου ὑποχρεωτικὰ νὰ ὑπακοῦνε στὴ λογικὴ, ὅπου ἓνας νόμος τῆς θὰ ὑποχρέωνε τὸν ποιητὴ νὰ δι-

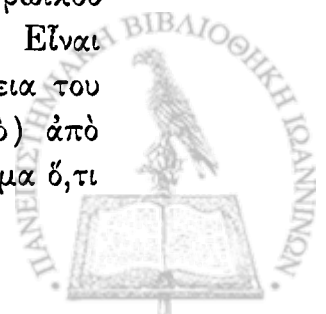

αμορφώσει και τὸν κόσμον τῶν θεῶν σὲ ἓνα 'σύστημα' χωρὶς ἀσυνέπειες — ὅμως πάλι, γιατί νὰ μὴν τὸ κάνει; Ὑποχρεωτικὴ δὲν εἶναι γιὰ τὸ ἔργο τέχνης οὔτε ἡ τήρηση, ἀλλὰ οὔτε καὶ ἡ περιφρόνηση ἢ ἡ παράβαση τῶν ὀρθολογικῶν κανόνων! Ἔτσι δὲν φτάνει νὰ διαπιστώσουμε καὶ νὰ ἀνεχτοῦμε τὴ λογικὴ ἀνωμαλία· πρέπει καὶ νὰ τὴ δικαιολογήσουμε.

Διαμορφώνοντας τὸ ἔργο του σύμφωνα μὲ τὸ καλλιτεχνικὸ του πρόγραμμα ὁ Ὅμηρος ἔχει δύο πεδία ἀναφορᾶς, ἢ πιὸ σωστά, δύο πεδία ἀπὸ ὅπου ἀντλεῖ ὕλικὸ καὶ ἐρεθίσματα. Ἐνὰ εἶναι ἡ ἐπικὴ παράδοση καὶ τὸ ἄλλο εἶναι ἡ πραγματικότητα. Θὰ τὰ ἐξετάσουμε ἓνα ἓνα.

Ἡ συγκεκριμένη ἐπικὴ παράδοση ποὺ γνωρίζει ὁ Ὅμηρος διαμορφώθηκε στὸν ἑλληνικὸ χῶρο ἀπὸ τὸν 12ο, ἄς ποῦμε, αἰῶνα π.Χ. ὡς τὸν 8ο, καὶ φυσικὰ κατοπτρίζει τὶς ἱστορικὲς καὶ πολιτιστικὲς ζυμώσεις αὐτῆς τῆς περιόδου. Τὰ ἑλληνικὰ φύλα ποὺ κατεβαίνουν διαδοχικὰ μέσα στὸ διάστημα τῆς β' π.Χ. χιλιετίας συναντιοῦνται, ἀφομοιώνονται καὶ ἀφομοιώνουν, δίνουν καὶ παίρνουν, καὶ πάνω ἀπὸ ὅλα συνδυάζουν στοιχεῖα δικὰ τους μὲ στοιχεῖα προελληνικὰ - μεσογειακὰ, καὶ ἀκόμα μὲ στοιχεῖα ἀνατολίτικα. Αὐτὸ ἰσχύει σὲ ὅλα τὰ πεδία: γιὰ τὴ θεολογία ὅσο καὶ γιὰ τὰ διακοσμητικὰ θέματα τῶν εἰκαστικῶν τεχνῶν γιὰ τὴ γλῶσσα ὅσο καὶ γιὰ τὴν τροφή, γιὰ τὴ φιλοσοφία ὅσο καὶ γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονική. Εἶναι αὐτὸς ὁ πολιτιστικὸς συγκρητισμὸς τὸ ἔδαφος ὅπου πάνω του θὰ βλαστήσει τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα, ἀπὸ αὐτὸ θὰ ἀντλήσει τὶς δυνάμεις γιὰ τὴ γνωστὴ πορεία του ἀπὸ τὸν μῦθο στὸ λόγον. Πρῶτος σταθμὸς, ἀν' ὅχι καὶ ξεκίνημα, ὁ Ὅμηρος. Ἔτσι, ἡ ἐπικὴ παράδοση ποὺ ἔχει πίσω του ὁ ποιητὴς μας περιέχει λογῆς λογῆς στοιχεῖα, μικρὰ - μεγάλα, γενικὰ θεολογήματα ἢ καὶ λατρευτικὲς λεπτομέρειες, ποὺ δὲν ἔχουν ἐνοποιηθεῖ σὲ θρησκευτικὸ σύστημα, καὶ ποὺ δὲν γίνεται νὰ ἐνοποιηθοῦν, γιατί σὲ πολλὰ σημεῖα δὲν εἶναι μόνο παράλληλα, ἀλλὰ καὶ ἀντιφατικά. Τὸ ξεκαθάρισμα καὶ ἡ ἐνταξή τους σὲ σύστημα θὰ ἦταν, γιὰ νὰ τὸ ποῦμε καὶ αὐτό, ἔργο σχολαστικοῦ θρησκευτολόγου — ὄχι ποιητῆ, ποὺ αὐτὸν ὄχι μόνο δὲν τὸν ἐνοχλοῦν οἱ λογικὲς ἀντιθέσεις, ἀλλὰ καὶ χαίρεται γιὰ τὴν ποικιλία, ποὺ μεγαλώνει τὸ φάσμα τῶν ἐπιλογῶν του, ποὺ πλαταίνει τὰ περιθώρια γιὰ νεωτερισμούς, πράγματα ποὺ τὸν βοηθοῦν νὰ ὑπηρετήσῃ τοὺς καλλιτεχνικοὺς του στόχους.

Ἐρχόμαστε στὸ δεύτερο πεδίο ἀναφορᾶς, στὴν πραγματικότητα. Ὁ Ὅμηρος διηγεῖται μιὰν ἱστορία ποὺ ἔχει μέσα της πολλὰ πραγματικὰ γεωγραφικά καὶ ἐθνολογικὰ στοιχεῖα, ὅπως σίγουρα ἔχει πίσω της καὶ κάποιον ἱστορικὸ πυρήνα ποὺ τὴ στηρίζει. Ὅμως ὁ κόσμος ποὺ πλασιώνει αὐτὴ τὴ διήγηση δὲν εἶναι — τὸ βλέπουμε — ὁ πραγματικὸς κόσμος τῆς ἐποχῆς τοῦ τρωικοῦ πολέμου, οὔτε βέβαια ὁ πραγματικὸς κόσμος τῆς ἐποχῆς τοῦ ποιητῆ. Εἶναι κόσμος ποιητικὸς, μυθικὸς, πλαστὸς — ἀλλὰ ὄχι ψεύτικος! Ἡ ἀλήθεια του εἶναι μιὰ βαθύτερη ἀλήθεια, πιὸ ἀληθινὴ (ἀν γίνεται νὰ τὸ ποῦμε αὐτό) ἀπὸ τὴν πραγματικότητα, ἀλήθεια ποὺ ἐκφράζει σὲ καλλιτεχνικὸ ἀπόσταγμα ὅτι

ὁ ποιητὴς βλέπει ἢ ὁραματίζεται ὡς τὸ ἱστορικὸ καὶ ἀνθρώπινο ὄντως ὄν. "Ἐτσι διαφοροποιεῖται ἡ ποιητικὴ ἀλήθεια ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα· ὅμως τὸ διαφοροποιεῖται δὲν σημαίνει ἀποδεσμεύεται. Τὸ ξέρουμε πιά σήμερα ὅτι κανένα ἔργο τέχνης, ὅσο φανταστικὸ καὶ ἂν μᾶς φαίνεται, δὲν μπορεῖ νὰ νοηθεῖ ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὴν πραγματικότητα πού περιβάλλει τὴ γέννησή του καὶ πού σὲ αὐτὴν ἀπευθύνεται. Ἡ θεολογία τοῦ ἱστορικοῦ κόσμου πού περιβάλλει τὸν ποιητὴ τῆς Ἰλιάδας καὶ τῆς Ὀδύσσειας δὲν γίνεται νὰ μὴν τὸν ἐπηρέασε σημαντικά, καὶ στὴν ἐπιλογὴ τῶν ἐπιμέρους παραδοσιακῶν στοιχείων πού ἀξιοποιεῖ, καὶ στὴ διαμόρφωση τῆς γενικῆς εἰκόνας τῆς θρησκείας, ὅπως προβάλλει μέσα ἀπὸ τὸ ἔργο του.

Πῶς πρέπει νὰ φανταστοῦμε τὸν ὄγδοο αἰῶνα τῆ θρησκευτικῆς πραγματικότητας;

Ἀρχὴ ἀρχὴ στὸ ἕκτο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου του «Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες καὶ τὸ παράλογον», ὁ Dodds υἱοθετεῖ μιὰν εἰκόνα πού εἶχε χρησιμοποιήσει ὁ Murray καὶ γράφει: «... ἡ θρησκευτικὴ ἀνάπτυξη εἶναι γεωλογικὴ: ἡ βασικὴ τῆς ἀρχῆς εἶναι, συνολικὰ καὶ μὲ ἐξαιρέσεις, ἡ συσσώρευση, ὅχι ἡ ὑποκατάσταση (agglomeration, not substitution)· ἓνα καινούργιο σχῆμα πίστεως πολὺ σπάνια ἐξαλείφει ἐντελῶς τὸ προηγούμενο· τὸ παλιὸ ἐπιζεῖ ὡς ἓνα στοιχεῖο τοῦ καινούργιου — κάποτε ὡς στοιχεῖο ἀνομολόγητο καὶ ὅχι ἀπόλυτα συνειδητό —, ἢ πάλι τὰ δύο μαζὶ διατηροῦνται πλάι πλάι, λογικὰ ἀσυμβίβαστα, ἀλλὰ ἀποδεχτὰ ταυτόχρονα ἀπὸ διαφορετικὰ ἄτομα, ἢ ἀκόμα καὶ ἀπὸ τὸ ἴδιον». Αὐτὸ εἶναι μιὰ ἐπιστημονικὴ διαπίστωση πού περιγράφει τὰ πραγματικὰ φαινόμενα στὴ θρησκευτικὴ εἰκόνα ὅχι μιᾶς μόνο, ἀλλὰ πολλῶν, ἴσως ὅλων τῶν ἐποχῶν. Ἐπαληθεύεται πολὺ εὐκόλα, ὅταν σκεφτοῦμε, κλασικὸ παράδειγμα, τὸν Ἀδῆ καὶ τὸν Χάρο τῶν Δημοτικῶν τραγουδιῶν πού ἐπιζοῦν πλάι στὸν Παράδεισο ἢ στὴν κόλαση, πλάι στοὺς ἀγγέλους ἢ στοὺς διαβόλους ψυχοπομπούς. Καὶ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ μας: ὅταν κάποιος ἀποτύχει στὶς Πανελλήνιες, τί λέμε; — Δὲν τὸ ἤθελε ὁ Θεὸς νὰ πετύχει (ἢ δὲν ἦταν ἀπὸ Θεοῦ ...) — Δὲν ἦταν τῆς τύχης του νὰ σπουδάσει — Δὲν ἦταν τῆς μοίρας του (γραφτό του) νὰ γίνεи φοιτητῆς — Δὲν διάβαζε! Μόνο τὸ τελευταῖο εἶναι ὀρθολογικόν, γιατί συνδέει ἓνα πιθανὸ αἷτιο μὲ τὸ ἀποτέλεσμα. Κανένα δὲν εἶναι γνήσια χριστιανικόν: τὸ Ἐθεοῦ θέλημα' μᾶς γυρίζει στὴν ἐποχὴ τῆς Διὸς βουλῆς· ἡ Μοῖρα καὶ τὸ Γραφτό μᾶς πᾶνε θρησκευτικὰ ἀκόμα πιὸ πίσω· καὶ ἡ θεὰ Τύχη (πού μοιράζει ἑκατομμύρια) ἀνήκει ὡς κεντρικόν θεολογούμενον στὰ ἀλεξανδρινὰ χρόνια! "Ὅταν λοιπὸν ἡ πραγματικότητα, καὶ μάλιστα σὲ ἐποχές ὅπου τὸ ἔθνος εἶναι ἐνιαῖο καὶ ἡ κυρίαρχη θρησκεία δογματικὴ, διδάσκει πῶς τὰ ἀντιμαχόμενα θρησκευτικὰ σχήματα ἐπιζοῦν καὶ συζοῦν παρ' ὅλη τὴ λογικὴ τους ἀντιφατικότητά τὸ ἓνα δίπλα στὸ ἄλλο, τότε γιατί ὁ Ὅμηρος — πού ζεῖ σὲ μιὰν ἀνομοιόμορφη καὶ θρησκευτικὰ ἀνοιχτὴ κοινωνία — γιατί νὰ ὀρθολογίσει τὴ θρησκευτικὴν του ἀλήθεια: "Ἡ καὶ ἂν τὸ ἤθελε, πῶς νὰ τὸ κάνει; Πόσα καὶ ποῖα

συστατικά τῆς παράδοσης καὶ τῆς πραγματικότητας νὰ ἀπαρνηθεῖ;

Ἄπο τὸ φόβο μὴν ἔχασα κάποιον ἀκροατὴ στὰ μονοπάτια τοῦ περπατήσαμε, ἀνακεφαλαιώνω πρὶν προχωρήσω. Κάθε προσπάθεια νὰ συστηματοποιήσουμε ὀρθολογικὰ — ἅς εἶναι καὶ γιὰ παιδαγωγικοὺς μόνο λόγους — τὴν ὁμηρικὴ ὁρησκεία προδίνει τὸ ἀντικείμενο καὶ δυσχεραίνει τὴν ἐρμηνευτικὴ μας πράξι. Ἡ ὁμηρικὴ ὁρησκεία δὲν εἶναι 'σύστημα' οὔτε ἀπὸ τὴν πρόθεσὴ τῆς (καλλιτεχνικῆ καὶ ὄχι διδακτικῆς), οὔτε ἀπὸ τὴν ἐπικὴ παράδοση (παράδοση συγκρητισμοῦ), οὔτε ἀπὸ τὶς πραγματικὲς τῆς καταβολὲς σὲ μιὰ ὁρησκευτικὴ πίστη, ποὺ κιόλας τὴν ἐποχὴ τοῦ Ὀμήρου εἶναι σύνθετη, ἀντιφατικὴ — ὅπως καὶ κάθε πίστη, στὸ λαϊκὸ τουλάχιστον ἐπίπεδο.

3

Ὑστερα ἀπὸ ὅλα αὐτά, ἔργο τοῦ φιλολόγου, στὴ διδασκαλία τῶν ὁρησκευτικῶν πραγμάτων, εἶναι ἡ ἐρμηνεία τῶν *φαινομένων* τοῦ κειμένου, χωριστὰ κάθε φορά, μὲ ἀντίκρουσμα τὶς καλλιτεχνικὲς ἀνάγκες τοῦ ποιητῆ στὸ συγκεκριμένο χωρίο, τὶς προτιμήσεις του, γενικὲς καὶ εἰδικές, τὴν πραγματικότητα ποὺ τὸν περιβάλλει, τὴν ἀλήθεια καὶ τὴ φιλοσοφία τοῦ κόσμου του. Καὶ βέβαια κιόλας ὕστερα ἀπὸ δύο τρία μαθήματα, τὰ φαινόμενα ὁδηγοῦν σὲ μιὰ διαπίστωση, ποὺ τόσο ὁ μαθητὴς ὅσο καὶ ὁ δάσκαλος αἰσθάνονται τὴν ἀνάγκη νὰ τὴν ἐρμηνέψουν: ἡ παρέμβαση τῶν θεῶν στὰ ἀνθρώπινα εἶναι στὸν Ὀμηρὸ ὑπερβολικὰ ἔντονη, πανταχοῦ παρούσα καὶ πολύμορφη. Ἀπὸ τὸν πιὸ μεγάλο θεό, τὸν Δία ποὺ ἄμεσα ἢ ἔμμεσα ἐλέγχει τὰ πάντα, ὡς τὸν θεοποιημένο Σκάμανδρο, μικρὸ θεό, ποὺ κάποια στιγμή θυμώνει καὶ πάει νὰ πνίξει τὸν Ἀχιλλέα — ἀπὸ μακριὰ ἢ ἀπὸ πολὺ κοντὰ — στὴ μάχη καὶ στὴ συνέλευση, ἀλλὰ καὶ στοὺς ἀθλητικοὺς ἀγῶνες — μὲ συγκεκριμένη ἐνέργεια ἢ μὲ συμβουλὴ — κρυφὰ ἢ φανερά ἢ καὶ μὲ πλαστοπροσωπία — στὸ καλὸ καὶ στὸ κακὸ — γιὰ τὸ καλὸ ἢ γιὰ τὸ κακὸ τοῦ ἐνὸς ἢ τοῦ ἄλλου, προσώπου ἢ πόλης — μὲ τίμια μέσα ἢ μὲ ἀπάτη — ἄμεσα ἢ ἔμμεσα, οἱ θεοὶ ἐπεμβαίνουν ἀποφασιστικὰ σὲ ὅλα ὅσα συμβαίνουν, τόσο ποὺ νὰ ἀναρωτιέται κανεὶς ἂν μένει κάποιο περιθώριο γιὰ τοὺς ἀνθρώπους νὰ ἀναπτύξουν τὴν προσωπικότητά τους, νὰ κάνουν κάτι σωστὸ ἢ κάτι λάθος, νὰ ἀναλάβουν ἐπιτέλους τὶς εὐθύνες τους. Τί συμβαίνει;

Μιὰ πρώτη πρόταση εἶναι νὰ θεωρήσουμε ὅτι στὸ καλλιτεχνικὸ ἐπίπεδο ὁ Ὀμηρὸς βρῆκε τὴ θεϊκὴ παρέμβαση (ποὺ δὲν ἦταν ἄγνωστη στὴν ἐπικὴ παράδοση) πρόσφορο μέσο γιὰ νὰ ὁργανώνει τὴν πλοκὴ του, νὰ δημιουργεῖ κίνητρα καὶ συμπτώσεις, νὰ δίνει λύσεις, νὰ ἐλέγχει τὶς ἐξελίξεις. Μίλησαν γιὰ ἓναν 'θεϊκὸ μηχανισμό' ποὺ ὑπηρετεῖ τὴν Ὀμηρικὴ διήγηση ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὡς τὸ τέλος, ὅπως πάνω κάτω ὁ ἀπὸ μηχανῆς θεὸς διευκολύνει ἀργότερα τὸν Εὐριπίδη νὰ λύνει τοὺς κόμπους τῆς τραγωδίας του. Αὐτὸ εἶναι σωστὸ ἀπὸ τὴν ἀποψη ὅτι τὰ ὁμηρικὰ ἐπεισόδια, μικρὰ μεγάλα, περιέχουν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ στὴ σύληψη καὶ στὴ διαμόρφωσή τους τὴ θεϊκὴ παρέμβαση ὡς ἀναπόσπαστο μέρος

τους, χωρίς όμως και να σημαίνει κάποια αδυναμία του ποιητή, πώς τάχα δεν θα μπορούσε να κινήσει την πλοκή του αλλιώς. Όχι βέβαια: είναι μέσα στις γενικές επιλογές του Όμηρου, θεοί και άνθρωποι να συνεργάζονται στη σκηνή του κόσμου, και τα νήματα να τα κρατούν οι θεοί.

Όμως, γιατί το κάνει αυτό, διακινδυνεύοντας έτσι οι ήρωές του να υποβιβαστούν σε ανδρείκελα; Ο δρόμος για την απάντηση έχει χαραχτεί πάλι από παλιά — ο Πλούταρχος, στο βίο του Γάιου Μάρκιου (32), προβληματίστηκε και προχώρησε σωστά — και τώρα το μόνο που κάνουμε είναι να τον δείξουμε με τον πιο απλό τρόπο. Ξεκινούμε από δύο διαφορετικές αντιλήψεις για τη σχέση των θεών με τον άνθρωπο και την αρετή του.

Αντίληψη πρώτη: Από τη μια αὐτεξούσιος ο άνθρωπος με τις ικανότητές του και με τη βούλησή του, που μόνα αυτά αποφασίζουν την επιτυχία ή αποτυχία των πράξεών του, και από την άλλη ο θεός θεωρός των όσων συμβαίνουν, ο θεός, που άργά ή γρήγορα ανταμείβει το καλό και τιμωρεί το κακό. Η εικόνα προϋποθέτει έναν έξαρχης ελεύθερο άνθρωπο και έναν δίκαιο θεό.

Είναι αυτή μια αντίληψη εὐνοημένη στη δική μας σκέψη, γιατί σχεδόν συμπίπτει με τη χριστιανική, αλλά δεν είναι η μόνη. Μπορεί να φανταστεί κανείς και έναν διαφορετικά οργανωμένο κόσμο.

Αντίληψη δεύτερη: Οι ικανότητες του καθενός και η προαίρεσή του, τουλάχιστο γενικά, προκαθορίζονται από τη γέννηση και την ανατροφή του: είναι από άρχοντική γενιά, κοντινός ή μακρινός γόνος ενός θεού, άρα κατέχει την αρετή — θα δοῦμε ποιά είναι: ή: είναι από παρακατιανούς γονεῖς, και α priori χειρότερος. Όταν είναι άριστος, ο άνθρωπος καθοδηγείται από τον θεό: αυτό είναι μια ακόμα έκφραση της θεϊκής εὐνοίας: ο θεός αναθέτει ή διευκολύνει έργα που συμβιβάζονται με την προκαθορισμένη, από θεϊκή εὐνοια πάλι, φύση του προικισμένου ανθρώπου. Η δοτή προσωπική αξία του ήρωα όχι μόνο δεν θίγεται, αλλά επαληθεύεται, ή αν θέλετε, πραγματώνεται με την καθοδήγηση του θεού. Πολύ βοηθάει στην κατανόηση αυτής της σχέσης το παράδειγμα του ίδιου του ποιητή, στις σχέσεις του με τη Μούσα. Ξέρει πώς ο ίδιος έχει το χάρισμα να τραγουδά, όμως έξαρχης, στο συγκεκριμένο έργο που ξεκινά, ζητά από τη Μούσα να τραγουδήσει — φυσικά με το δικό του στόμα. Και ή αρχική αυτή παράκληση ανανεώνεται από καιρό σε καιρό, όταν είναι να δοκιμάσει ο ποιητής κάτι δύσκολο, π.χ. να απαριθμήσει τους Αχαιούς που πήραν μέρος στην παράταξη του Β. Η Μούσα παραστέκεται στον καλό τραγουδιστή και του έμπνέει τα τραγούδια του, ή, την ώρα που δυσκολεύεται, του βάζει στο στόμα τα όνόματα που χρειάζεται, ήπως ακριβώς ή Αθηνά παραστέκεται στον γενναίο πολεμιστή, του έμπνέει (φυσά μέσα του) θάρρος ή, την κρίσιμη στιγμή, του βάζει στο χέρι το κοντάρι που έχασε. Αν θέλαμε και εδώ να προχωρήσουμε σε χαρακτηρισμούς, θα μιλούσαμε για προγραμματισμένο άνθρωπο και για θεό ταξιθέτη, δηλαδή βοηθό και έπότη στη διατήρηση της

κοσμικῆς τάξης. Ἡθικὴ ἀξιολόγηση, μὲ τὴ σημερινή ἔννοια, δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ, γιατί ἡ κοσμικὴ τάξη ποὺ ἐπιβάλλουν καὶ ἐποπτεύουν οἱ θεοὶ ταυτίζει — τὸ ξέρουμε — τὴν ἀρετὴ μὲ τὸν κώδικα τιμῆς καὶ συμπεριφορᾶς τῶν 'διογενῶν' βασιλέων καὶ τῶν ἀρχόντων ποὺ τοὺς πλαισιώνουν.

Προσπαθήσαμε νὰ ξεκαθαρίσουμε δύο βασικὲς κοσμοθεωριακὲς ἀντιλήψεις: (α) ὁ ἐλεύθερος ἄνθρωπος καὶ ὁ δίκαιος θεός· (β) ὁ προγραμματισμένος ἄνθρωπος καὶ ὁ θεὸς ταξιθέτης. Ἐλπίζω νὰ τὰ καταφέραμε, γιατί ἀμέσως, ἂν εἶναι νὰ καταλάβουμε τὴν ὁμηρικὴ θεολογία πρέπει αὐτὴ τὴ λογικὴ τάξη νὰ τὴν ἐγκαταλείψουμε (ξέρουμε τώρα τὸ γιατί) καὶ νὰ μάθουμε τίς δύο ἀντιλήψεις νὰ τίς ἐξετάζουμε ὅχι μόνο ἐναλλακτικὰ (πότε ἡ μία καὶ πότε ἡ ἄλλη), ἀλλὰ καὶ ἐπάλληλα (καὶ ἡ μία καὶ ἡ ἄλλη συγχρόνως). Πιο παλιὰ στὴν ἱστορία τοῦ πνεύματος πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ἡ ἀνθρώπινη δέσμευση (παραδοσιακὴ γιὰ τὸν "Ὀμηρο), καὶ νεώτερη ἡ ἀπελευθέρωση τοῦ ἀνθρώπου, ποὺ ἄλλωστε θὰ προχωρήσει στοὺς ἐπομένους αἰῶνες [χωρὶς βέβαια νὰ ἐξαφανίσει τὴν παλαιότερη ἀντίληψη: ἡ σύγκρουση δέσμευσης καὶ ἐλευθερίας εἶναι μέσα στὴν οὐσία τοῦ τραγικοῦ]. Γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ ὁ "Ὀμηρος βρίσκεται στὸ μεταίχμιο μιᾶς ἀλλαγῆς καὶ κυμαίνεται ἀνάμεσα στὴν παράδοση καὶ τὸν νεωτερισμό. Ἄς δοῦμε τὰ φαινόμενα σὲ πολὺ γενικὲς γραμμές:

Ἡ Ἰλιάδα, δρᾶμα 'τιμῆς' ἀνάμεσα σὲ δύο μεγαλοβασιλιάδες, ἔργο πολεμικό, εἶναι θεολογικὰ παραδοσιακότερη. Ἡ «ἀρετὴ» περιορίζεται στοὺς (καὶ ἐτυμολογικὰ κατάλληλους) ἀρίστους, στοὺς ἄρχοντες — ἀπλοὶ ἄνθρωποι μόνο στὸ περιθώριο ἐμφανίζονται. Οἱ παρεμβάσεις τῶν θεῶν εἶναι πολλὲς καὶ κλιμακώνονται ἀπὸ τὴν 'Διὸς βουλὴ', ποὺ ὀργανώνει τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς πλοκῆς, ὡς τίς μικροεξυπηρετήσεις ποὺ κάνουν οἱ θεοὶ στοὺς ἀγαπημένους τοὺς ἥρωες μέσα στὴ μάχη.

Ἀντίθετα, στὴν Ὀδύσσεια οἱ μνηστῆρες, ὅπως καὶ οἱ σύντροφοι τοῦ Ὀδυσσεύ (ὅπως καὶ ὁ Αἴγισθος, α 32 κκ.) γάθηκαν ἀπὸ δικό τους ἡταίξιμο. Ἀρετὴ ἔχουν καὶ οἱ ἀπλοὶ ἄνθρωποι, ἡ Εὐρύκλεια καὶ ὁ Φιλοίτιος — συχνὰ περισσότερη ἀπὸ τοὺς ἄρχοντες. Οἱ θεοὶ παρεμβαίνουν λιγότερο, σχεδὸν μόνο γιὰ νὰ ἀποτρέψουν ἢ νὰ τιμωρήσουν τὸ κακὸ καὶ νὰ βοηθήσουν ἢ νὰ ἀνταμείψουν τὸ δίκιο. Ὀλόκληρο τὸ ἔργο εἶναι θεολογικὰ νεωτερικότερο, καὶ προμηνύει, ὅπως καὶ σὲ τόσα ἄλλα θέματα, τοὺς Λυρικοὺς καὶ μαζί τοὺς τὴν ἀκμὴ τῆς ἀνεξάρτητης προσωπικότητος.

Πάλι σχηματοποιήσαμε, καὶ πάλι θὰ τὰ μπερδέψουμε. Ἐπιλέγω ἀπὸ τὰ φαινόμενα δύο σημαντικὲς περιπτώσεις ὅπου τὰ δύο ἔπη δὲν διαφοροποιοῦνται, ἀλλὰ παραλληλίζονται:

Καὶ στὴν Ἰλιάδα καὶ στὴν Ὀδύσσεια ὁ κεντρικὸς ἥρωας πρέπει κάποια στιγμή νὰ πάρει μιὰ νευραλγικὴ γιὰ τὴν πλοκὴ ἀπόφαση, καὶ αὐτὸ συμβαίνει χωρὶς θεϊκὴ παρέμβαση. Μόνος ὁ Ἀχιλλεύς, πρῶτος τραγικὸς ἥρωας (διδάσκουμε), ἀποφασίζει νὰ σκοτώσει τὸν Ἑκτορα, ἂν καὶ ξέρεي ὅτι θὰ πεθάνει

ἀμέσως μετά: λαμπρὸ παράδειγμα συνδυασμοῦ προκαθορισμένης (διαζευκτικῆς μοίρας καὶ ἀνθρώπινης ἐλευθερίας· καὶ πάλι μόνος ὁ Ὀδυσσεύς ἀποφασίζει νὰ μὴ δεχτεῖ τὶς προτάσεις τῆς Καλυψῶς, ἀλλὰ νὰ προτιμήσει τὸν βασανισμένο γυρισμὸ στὸ σπῖτι καὶ στὴ γυναῖκα του, τὸ θάνατο ἀπὸ τὴν ἀθανασία. Τὶς πραγματικὰ μεγάλες ἀποφάσεις οἱ ἥρωες τὶς παίρνουν χωρὶς νὰ τοὺς ξοδηγάει θεὸς — ὅταν τὶς ἐκτελοῦν εἶναι ποὺ ὁ θεὸς τοὺς παραστέκεται, μακάρι σὲ κάθε βῆμα.

Ἄς προσέξουμε κάτι ἀκόμα. Εἶναι ἓνας πολεμιστὴς στὴν Τροία, ποὺ ἀποτελεῖ ὁλόκληρος ἄρνηση τῆς ἡρωικῆς ἀρετῆς τῶν ἀρχόντων: ὁ Θερσίτης — ἄσχημος, δειλός, γλωσσοκοπάνας· ἴχνος ἀξιοπρέπειας δὲν ἔχει! Καὶ ὅταν πιᾶσει νὰ μιᾷ ἀνατρέπει τὴν ἑξῆς, γιὰτὶ ἀμφισβητεῖ τὰ δικαιώματα τῶν ἀρχόντων προβάλλοντας τὸ δίκιο τῶν ἀπλῶν πολεμιστῶν. Αὐτὸν ὁ Ὅμηρος τὸν βρῆκε στὴν παράδοση νὰ εἶναι ἄρχοντας ἀπὸ βασιλικὴ γενιά, θεῖος τοῦ Διομήδη, ὅμως στὴν Ἰλιάδα ὁ ποιητὴς τὴν ἀποσιώπησε τὴν ἀρχοντικὴ καταγωγὴ του. Ἀντίθετα, ὑπάρχει στὴν Ὀδύσεια ἓνας ἀπλὸς χοιροβοσκὸς ποὺ ἔχει ὅλες τὶς ἀρετὲς τοῦ ἀρχοντα: εἶναι πιστός, γενναῖος, μετρημένος, φιλόξενος καὶ σεβαστικὸς ἀπέναντι στοὺς θεοὺς. Αὐτὸν τὸν χοιροβοσκὸ, τὸν Εὐμαῖο, ὁ Ὅμηρος φρόντισε νὰ τοῦ δώσει βασιλικὴ καταγωγὴ: ἦταν βασιλόπουλο στὸ νησί τῆς Συρίας· μόνο ποὺ τὸν ἄρπαξαν Φοῖνικες πειρατὲς καὶ τὸν πούλησαν στὴν Ἰθάκη σκλάβο!

Εἶναι φανερὸς ὁ κοινὸς παρονομαστὴς ποὺ συνδέει τὰ φαινόμενα, τὴν ἀποσιώπηση τῆς βασιλικῆς καταγωγῆς τοῦ Θερσίτη καὶ τὴν ἐπινόηση μιᾶς βασιλικῆς καταγωγῆς γιὰ τὸν Εὐμαῖο. Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις ὁ ποιητὴς προσπαθεῖ, σίγουρα ἐνσυνείδητα, νὰ διατηρήσει τὴ στενὴ σχέση ἀρετῆς καὶ καταγωγῆς, ὅπως τὴν ἀπαιτεῖ ἡ παραδοσιακὴ ἀντίληψη τοῦ προκαθορισμοῦ — ὁ ἴδιος ποιητὴς ποὺ ἄφησε τοὺς δύο βασικούς του ἥρωες, τὸν Ἀχιλλεὺς καὶ τὸν Ὀδυσσεύς, νὰ παίρνουν ἐλεύθεροι τὶς μεγάλες τοὺς ἀποφάσεις καὶ ποὺ γιὰ νὰ τὸ κάνει αὐτὸ τοὺς ἔδωσε διαζευκτικὴ μοῖρα, μαστορικὰ συμβιβάζοντας τὴν ἐλευθερίαν μὲ τὸν προκαθορισμό.

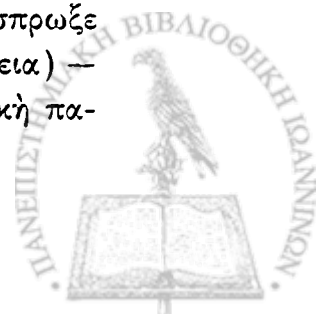
Θὰ μπορούσαμε βέβαια νὰ συνεχίσουμε μὲ τὸ ἓνα ἢ μὲ τὸ ἄλλο παράδειγμα· ὅμως γιὰ σήμερα μᾶς φτάνει ἡ διαπίστωση ὅτι οἱ δύο κοσμοθεωρίες συνυπάρχουν, πότε ἐνωμένες καὶ πότε χωριστά, πότε σὲ συμβιβασμό, πότε σὲ ἀντίφαση — ὅπως καὶ θὰ τὸ περιμέναμε ὕστερα ἀπὸ τὰ ὅσα θεωρητικὰ ἔχουμε προτάξει. Μᾶς βοηθεῖ αὐτὸ πολὺ· ὅμως τὰ ἐρμηνευτικὰ μας προβλήματα δὲν ἔχουν ὅλα λυθεῖ. Μᾶς φαίνεται ἀκόμα δύσκολο νὰ καταλάβουμε (καὶ νὰ ἐξηγήσουμε) δύο πράγματα: (α) τὴν τεράστια συχνότητα καὶ κλίμακα τῆς θεϊκῆς βοήθειας (ἢ Ἀθηνᾶ βοηθᾷ τὸν Διομήδη νὰ πληγώσει τὸν Ἄρη — τὸ καταλαβαίνουμε· ὅμως γιὰτὶ βοηθᾷ τὸν Ὀδυσσεύς νὰ κουβαλήσει τὰ δῶρα τῶν Φαιάκων μέσα στὴ σπηλιά;); (β) δὲν καταλαβαίνουμε εὔκολα τὸ κακὸ ποὺ κάνουν οἱ θεοὶ στὸν ἓνα καὶ στὸν ἄλλο, συχνὰ ἀθῶο, ἀνθρώπο: τοῦ παίρνουν

τὸ νού, τοῦ στεροῦν τὰ ὅπλα, τὸν ξεγελοῦν νὰ κάνει ἓνα μεγάλο λάθος.

Στὸ δεύτερο αὐτὸ ἐρώτημα θὰ εἶχε κανεὶς πολλὰ νὰ πεῖ μιλώντας γιὰ 'θεϊκὴ ἀπάτη' (*Deichgräber*), ἢ γιὰ 'θεϊκὸ θυμὸ' (*Irmischer*), ἢ γιὰ τὸν 'δαιμονικὸ χαρακτήρα' τῶν ὁμηρικῶν θεῶν, ὅπως τὸ κάνει ὁ *Schadewaldt* στὸν δεύτερο τόμο τοῦ βιβλίου «'Απὸ τὸν κόσμος καὶ τὸ ἔργο τοῦ 'Ομήρου» (αὐτὸν ποὺ δὲν δημοσιεύτηκε ἀκόμα). "Ἐνας δρόμος γιὰ νὰ τὰ καταλάβουμε ἕλα αὐτὰ περνᾷ καὶ ἀπὸ τὴν πόρτα τοῦ ἀνθρωπομορφισμοῦ ἢ, πιὸ σωστά, τοῦ ἐξανθρωπισμοῦ τῶν θεῶν στὴν ὁμηρικὴ θρησκεία. Πολλοὶ πιστεύουν ὅτι αὐτὸς ἦταν ὁ μεγάλος θεολογικὸς νεωτερισμὸς τοῦ 'Ομήρου, νὰ δώσει στοὺς θεοὺς τὰ ἀνθρώπινα χαρακτηριστικά, τόσο ἔντονα, ὥστε π.χ. ἡ συζυγία τοῦ Δία μὲ τὴν Ἥρα νὰ παρουσιάζει ὁλόκληρὴ τὴν παθολογία τῆς ἀνθρώπινης συζυγικῆς ζωῆς — μέχρι καὶ τὴ γκρίνια! Αὐτὸς ὁ νεωτερισμὸς ταιριάζει ἀπόλυτα μὲ τὶς γενικὲς ἐπιλογές τοῦ 'Ομήρου, ὅπως τὶς βλέπουμε ὡς σύνολο, ἀλλὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ περισσότερο ποσοτικὸς παρὰ ποιοτικὸς, γιατί σίγουρα ὁ ἐξανθρωπισμὸς τῶν ἐλληνικῶν θεῶν εἶχε ἀρχίσει νωρίτερα. 'Οπωσδήποτε, ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ὁ θεὸς τείνει νὰ διαμορφωθεῖ κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν τοῦ ἀνθρώπου, εἶναι φυσικὸ καὶ αὐτὸς νὰ χρησιμοποιοῦ τὴν ἀπάτη (ὅπως οἱ ἄνθρωποι), νὰ θυμώνει, νὰ ἔχει ἐχθροὺς καὶ φίλους — καὶ μὴν τὸ ξεχνοῦμε πὼς ἡ ἔννοια τῆς δικαιοσύνης εἶναι ἀκόμα ἀδιαμόρφωτη καὶ ἀνεξάρτητη ἀπὸ αὐτὸ ποὺ σήμερα ὀνομάζουμε ἠθική: ὡς καὶ τὸν πέμπτο αἰῶνα, καὶ πιὸ ἀργά, ὑπάρχουν πολλοὶ ποὺ πιστεύουν, ὅπως ὁ Πολέμαρχος τῆς πλατωνικῆς Πολιτείας, ὅτι δικαιοσύνη εἶναι νὰ ὠφελεῖς τοὺς φίλους σου καὶ νὰ βλάπτεις τοὺς ἐχθροὺς σου, μὲ κάθε μέσο!

"Ἐναν ἀκόμα ἐρμηνευτικὸ δρόμο ἃς δοῦμε, πρὶν τελειώσουμε, ποὺ αὐτὸς φαίνεται πὼς μᾶς διευκολύνει καὶ τὴ βλαπτικὴ δράση τῶν θεῶν νὰ καταλάβουμε καὶ τὴ μεγάλη συχνότητα τῶν παρεμβάσεών τους στὰ ὁμηρικὰ ἔργα. Ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ ὑπόστρωμα τῆς θρησκευτικῆς πίστης, ἀπὸ τὴ διαπίστωση ὅτι σὲ ὅλες τὶς ἐποχές, καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς συγκεκριμένες μορφές τῆς θρησκείας, οἱ ἄνθρωποι ἔχουν τὴν τάση νὰ ἀποδίνουν σὲ θεϊκὴ ἢ δαιμονικὴ παρέμβαση καὶ τὶς ἐπιτυχίες καὶ τὶς ἀποτυχίες τους, μικρὲς καὶ μεγάλες. Αὐτὲς οἱ ὑπογείες τάσεις φανερώνονται ὑποσυνείδητα στὶς γλωσσικὲς ἐπιλογές δημιουργώντας κοινούς ἐκφραστικούς τύπους, λαϊκὲς ἐκφράσεις, ποὺ μᾶς βοηθοῦν νὰ τὶς ἀνιχνεύσουμε. Φέρνω νεοελληνικὰ παραδείγματα, ἀλλὰ δὲν θὰ μοῦ ἦταν καθόλου δύσκολο νὰ προσκομίσω καὶ τὰ ἀρχαῖα ἀντίστοιχα ποὺ ὑπάρχουν στὸ κείμενό μας: 'Μὲ τὴ βοήθεια τοῦ θεοῦ' (π.χ. τὸ χτίσαμε τὸ σπιτάκι μας) — 'ἦταν θεοῦ φώτιση' (π.χ. νὰ πάρω μαζί μου τὰ κλειδιά) — 'ὁ θεὸς τὸν ἔστειλε' (π.χ. τὸ γιατρὸ τὴν ὥρα τοῦ δυστυχήματος) — 'τὸν φύλαξε ὁ ἄγγελός του' / 'θεὸς φυλάξοι' — 'δὲν ἔχεις τὸ θεό σου' — 'ποῖος δαίμονας' (π.χ. μὲ ἔσπρωξε νὰ τὸ πῶ) — 'ἔβαλε ὁ διάβολος τὴν οὐρά του' (π.χ. καὶ κἀκε ἡ ἀσφάλεια) — 'τὸν στράβωσε ὁ θεός' / μωραίνει κύριος ὃν βούλεται ἀπολέσαι (βιβλικὴ πα-

ραλλαγή τῆς Ἑκκλῆσις!), κ. ἄ. π. Ἄν πλάι σέ αὐτούς τοὺς γλωσσικοὺς τρόπους (ποὺ σίγουρα ἀντιστοιχοῦν σέ ἀρχέγονες μορφές πίστεως) θυμηθοῦμε ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ γνωστὰ καὶ ἀναγνωρισμένα χαρακτηριστικὰ τῆς ὁμηρικῆς ποιητικῆς, τότε τὰ φαινόμενα ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρουν φωτίζονται σέ μιὰ νέα προοπτική. Ὁ Ὅμηρος, λέμε, παραμερίζει κάθε τι ἑνδιάμεσο καὶ παρουσιάζει τὰ πράγματα-ματὰ αὐτὰ καθαυτὰ καὶ ὅσο γίνεται πιὸ συγκεκριμένα. Παραλλάζοντας τὸ λόγο τοῦ Ἡρακλείτου (γιὰ τὸν Ἀπόλλωνα) μποροῦμε νὰ ποῦμε πὼς καὶ ὁ Ὅμηρος ἔδεν λέει καὶ δὲν κρύβει, ἀλλὰ φανερώνει τὰ πράγματα. Μήπως αὐτὴ ἡ ἀγάπη τοῦ ποιητῆ γιὰ τὸ ἄμεσο καὶ τὸ συγκεκριμένο (ἀγάπη αὐτονόητη ἂν σκεφτοῦμε πόσο ἀπαραίτητη εἶναι ἡ παραστατικότητα γιὰ τὴ λειτουργικὴ ἐπιτυχία τοῦ ἔπους) μετασχημάτισε στὸ ἔργο του τοὺς ἀοριστόλογους ἐκφραστικούς τρόπους σέ χειροπιαστὲς θεϊκὲς ἐνέργειες; Ἀντὶ νὰ ἀκούσουν πὼς μὲ τὴν Ἀθηνὰ βοηθὸ (ἢ μὲ τὴν Ἀθηνὰ στὸ πλευρό του) ὁ Διομήδης ἀρίστεψε στὴ μάχη, οἱ ἀκροατὲς τοῦ Ὀμήρου βλέπουν τὴν Ἀθηνὰ δίπλα του, νὰ τοῦ δίνει ὁδηγίες, νὰ ἀνεβαίνει στὸ ἄρμα του, νὰ καθοδηγεῖ τὶς ριζιές του καὶ νὰ τὸν προστατεύει ἀπὸ τὸ κοντάρι τοῦ Ἄρη. Ἀντὶ νὰ μᾶς πεῖ ὁ ποιητὴς ὅτι ἔνας-θεὸς τὴν ἔστειλε τὴ Ναυσικά ἐκεῖ ποὺ βρέθηκε γιὰ νὰ βοηθήσει τὸν Ὀδυσσεά, παρακολουθοῦμε τὴ θεὰ πὼς παρουσιάζεται στὸ ὄνειρο τῆς βασιλοπούλας καὶ προοικονομεῖ τὴ συνάντησιν καὶ ἀντὶ ὁ Πάνδαρος νὰ ἔχει νὰ τὸ λέει σὰ δικαιολογία (ὅπως κάποια στιγμή ὁ Ἀγαμέμνωνας), ὅτι ἓνας δαίμονας τὸν ἔσπρωξε ἢ τοῦ ἔβαλε τὴν ἰδέαν νὰ πατήσῃ τοὺς ὄρκους, εἶναι πραγματικὰ ἡ θεὰ ποὺ τοῦ δίνει τὴν ὁλέθρια συμβουλή. [Καὶ ἂν μερικοὶ πρόσεξαν πὼς καὶ στὰ τρία μας παραδείγματα εἶναι ἡ Ἀθηνὰ ποὺ παρεμβαίνει, ἢ ἂν βλέπουν, πέρα ἀπὸ αὐτό, πὼς ἡ θεὰ τῆς σοφίας παίζει κυρίαρχο ρόλο στὰ ὁμηρικὰ ἔπη, εἶναι κι αὐτὸ ἓνα φαινόμενο ποὺ θὰ μπορούσαμε μὲ ἄλλη εὐκαιρία νὰ τὸ ἐξετάσουμε: ἡ ἰδιαίτερη συνάφεια αὐτῆς εἰδικὰ τῆς θεᾶς μὲ τοὺς ὁμηρικοὺς ἥρωες εἶναι ἄραγε παραδοσιακὴ, ἢ μήπως προοιωνίζει τὴ νεωτερικὴ πορεία πρὸς τὸν ὀρθολογισμό;] Δὲν τελειώνουν τὰ προβλήματα — εὐτυχῶς!

ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΠΡΟΕΛΕΥΣΕΩΣ ΤΩΝ ΟΜΙΛΙΩΝ*

Ἡ γενικὴ ἀπόψη ποὺ ἐπικρατεῖ σχετικὰ μὲ τὸ θέμα τῆς προελεύσεως τῶν Ὅμιλιων εἶναι, ὅτι σχηματίστηκαν μὲ τὴν ἐπίδραση τοῦ Κρητικοῦ Θεάτρου καὶ τῆς ἰταλικῆς Κομμέντια ντέλλ ἄρτε¹.

Ὁ Κ. Πορφύρης, ποὺ ἔκανε ἴσως τὴν πιὸ συστηματικὴ ὥς τώρα προσέγγιση τῶν Ὅμιλιων, ὑποστήριζε ὅτι πρέπει νὰ γίνῃ μιὰ παραπέρα διερεύνηση τῶν σχέσεων τῶν Ὅμιλιων μὲ τὴν Κομμέντια ντέλλ ἄρτε, ὅχι, βέβαια, γιατί ἀμφισβητεῖ τὴν πραγματικότητά τῶν σχέσεων αὐτῶν, ἀλλὰ γιὰ νὰ διαπιστωθεῖ ἡ ἔκτασή της, τὴν ὁποία θεωρεῖ μεγαλύτερη ἀπὸ ὅσο πιστεύεται ὅτι εἶναι γενικά². Ἐξάλλου γιὰ τὸ Κρητικὸ Θέατρο εἶναι, ὅπως καὶ ἄλλοι, ποὺ ἀσχολήθηκαν μὲ τὸ θέμα αὐτὸ (π.χ. ὁ Διονύσης Ρώμας)³, βέβαιος, ὅτι «... οἱ πρῶτες καθ'αὐτὸ Ζακυνθινὲς Ὅμιλίες ἦταν μιὰ ἀπλὴ μίμηση τοῦ Κρητικοῦ θεάτρου»⁴. Καὶ τέτοιες πρῶτες Ὅμιλίες ἀναφέρει τὴ «Γαῖδουροκαβάλα» καὶ τοὺς «Ἐργάτας Κεφαλλήνας». Γιὰ τὴν πρώτη ἔχουμε τὴν ἀκόλουθη, σχετικὰ παλαιά, μαρτυρία: «Διὰ τῆς παραστάσεως ταύτης ἐσατιρίζοντο οἱ χωρικοὶ γάμοι. Οἱ παριστάνοντες τὸν γάμον ἦσαν πάντες ἔφιπποι (...) τῆς γαμηλίου πομπῆς προπορεύετο ὁ συμβολαιογράφος, ὅστις εἰς διάφορα μέρη τῆς πόλεως ἵστατο, καὶ προσερχόμενοι πρὸ αὐτοῦ ὁ γαμβρός καὶ ἡ νύμφη καὶ οἱ λοιποὶ, ἀνοίγε τὸ συμβολαιογραφικὸν αὐτοῦ βιβλίον καὶ ἀναγίνωσκε τὸ προικοσύμφωνον, τὸ ὁποῖον ἐπροκάλει, διὰ τὸ ἀστεῖον αὐτοῦ, τὸν ἄσβεστον γέλωτα καὶ τὰς ἐπευφημίας τῶν παρισταμένων»⁵. Ἀλλὰ ἡ Ὅμιλία αὕτη, ἔτσι ὅπως περιγράφεται, δὲν εἶναι παρὰ παραλλαγή ἐνός, καὶ μάλιστα τοῦ κυριότερου, ἀπὸ τὰ μέρη, στὰ ὁποῖα δια-

* Ἀνακοίνωση ποὺ ἔγινε στὴ Γ' Διεθνή Συνάντηση Μεσαιωνικοῦ καὶ Λαϊκοῦ Θεάτρου (Ζάκυνθος, 8-18 Αὐγούστου 1976).

1. Βλ. Κ. Πορφύρη, Ζακυνθινὲς Ὅμιλίες. Μιὰ μορφή λαϊκοῦ θεάτρου, περ. Θέατρο, τεύχος 14 (Μάρτης - Ἀπρίλης 1964), σ. 24.

2. ὁ.π., σ. 26.

3. Βλ. Διον. Ρώμας, Τὸ θέατρο στὴ Ζάκυνθο ἀπὸ ἄρχοντες καὶ Ποπολάρους, Θέατρο, ὁ.π., σ. 34: «... ἀρχικὰ οἱ Ὅμιλίες αὐτὲς ἀνήκουν στὸ ρεπερτόριο τοῦ Κρητικοῦ Θεάτρου (...). Μὲ τὸν καιρὸ ὁμως δημιουργεῖται καὶ ντόπιο δραματολόγιο».

4. ὁ.π. (βλ. σημ. 2).

5. Ντ. Κονόμου, Καρναβάλι καὶ λαϊκὸ θέατρο στὴ Ζάκυνθο, ἐφημ. Ζάκυνθος, Ἀθῆναι, ἀρ. 3/1963. Πβ. Πορφύρη, ὁ.π., σ. 26.

σπάστηκε τὸ ἐντοπισμένο στὸ χρόνο τῶν Ἀπόκρεων (κατὰ κύριο λόγο) εὐετηρικό δρώμενο —τότε πού παριστάνονταν καὶ οἱ Ὀμιλίες—, ἔταν λησμονήθηκε ἡ ἀρχικὴ μιμικὴ - γονιμικὴ σημασία του καὶ μετατράπηκε σὲ ψυχαγωγικὴ ἀστεία παράσταση. Ὅμοια, κωμικὰ ἐξελιγμένα θέματα, μὲ βάση τὸ γάμο, ἐξακολουθοῦν νὰ παριστάνονται τὶς Ἀπόκριες ὡς τὶς μέρες μας· ἀναφέρω π.χ. τὸ «βλάχικο γάμο» τῆς Θήβας καὶ τὴ γαμήλια πομπὴ τῆς Ξάνθης. Παρὰ τὸν ἐκμοντερνισμό τους⁶, διατηροῦν καὶ παραδοσιακὰ στοιχεῖα, ὅπως τὸ τόσο σημαντικὸ τοῦ ἀγυρμοῦ, πού μὲ τὴ μορφή πομπῆς ἐπιβιώνει τόσο στὰ δύο πρὸ πάνω σύγχρονα παραδείγματα ὅσο καὶ στὴ «Γαῖδουροκαβάλα», ἀλλὰ καὶ στὴ δεύτερη παλαιὰ Ὀμιλία, τοὺς «Ἐργάτας Κεφαλλῆνας» παρὰ τὴν ἀποφασιστικότερη ἀπόσπασή της ἀπὸ τὴν παραδοσιακὴ βάση⁷.

Συνεπῶς αὐτὸ πού παρατηρεῖ πρὸ κάτω ὁ Πορφύρης δὲν πρέπει νὰ συσχετιστεῖ ἀποκλειστικὰ μὲ τὰ Ἐφτάνησα καὶ τὸ ἰδιαίτερο κοινωνικὸ καὶ πνευματικὸ κλίμα τους — ὅπως κάνει αὐτός—, ἀλλὰ μὲ τὸν πανελλήνιο χαρακτήρα τῶν ἐξελιγμένων εὐετηρικῶν δρωμένων. Γράφει: «Ἄν στάθηκα περισσότερο στὶς δύο αὐτὲς Ὀμιλίες τοῦ λαϊκοῦ θεάτρου, τὸ ἔκανα γιὰτὶ πιστεύω πὼς ἡ «Γαῖδουροκαβάλα» καὶ οἱ «Κεφαλλονίτες», μ' ὅλη τους τὴν ἀπλοϊκότητα, ἀποτελοῦν, ὅπως καὶ τὰ λόγια ἔργα τοῦ Σουρμελῆ, ἓνα σταθμὸ στὴν ἀνάπτυξη τοῦ Ἑπτανησιακοῦ θεάτρου· οἱ ἥρωές τους δὲν εἶναι πιά βασιλιάδες τοῦ παραμυθιοῦ, μὲ γκιόστρες καὶ μονομαχίες, μὲ συμβουλάτορες καὶ αὐλές, καὶ μὲ μοσχοθυγατέρες, πού τὶς παραστέκουν οἱ βάγιες καὶ πού ὥστόσο ἐρωτεύονται παρακατιανούς ἀλλὰ ἱπποτικούς νέους. Εἶναι καθημερινοί, ἀπλοὶ ἄνθρωποι, χωριάτες καὶ τεχνίτες, συμβολαιογράφοι καὶ γιατροί — μ' ἓνα λόγο οἱ ἄνθρωποι τῆς ἀστικῆς κοινωνίας πού πάει νὰ ἐκφράσει τὸ Ἑπτανησιακὸ θέατρο. Γιὰτὶ τοῦτο εἶναι τὸ βασικὸ χαρακτηριστικὸ τοῦ Ἑπτανησιακοῦ θεάτρου»⁸. Καὶ πιστεύει ὁ ἴδιος μελετητής, ὅτι ἡ ὀλοκληρωτικὴ μετάβαση σ' αὐτὸ τὸ θέατρο ἔγινε μὲ τὸν «Χάση» (1786), πού τὸν θεωρεῖ κατὰ βάθος, καὶ αὐτόν, μιὰ Ὀμιλία⁹. Στὶς ἀπόψεις αὐτὲς τοῦ Πορφύρη μπορεῖ νὰ παρατηρήσει κανεὶς τὰ ἐξῆς: Ἄν ὁ «Χάσης» εἶναι, πραγματικά, ἓνα κατόρθωμα τοῦ Ἑφτανησιώτικου θεάτρου, — σ' αὐτὸ πρέπει νὰ συμφωνήσουμε ὅλοι—, τὸ ἴδιο δὲ συμβαίνει μὲ τὴ «Γαῖδουροκαβάλα» καὶ τοὺς «Ἐργάτας Κεφαλλῆνας», πού εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα μιᾶς ἄλλης, εὐρύτερης, πέρα ἀπὸ τὰ ἐφτανησιώτικα ὕρια ἱστορικῆς καὶ πολιτιστικῆς ἐξελικτικῆς διαδικασίας, ἡ ὁποία μετέβαλε μὲ τὸν καιρὸ τὸ πρωτόγονο μαγικὸ περιεχόμενο τῶν εὐετηρικῶν παραστάσεων σὲ κομμάτια διασκεδαστικά, ὅπου ἡ καθημερινὴ ζωὴ κέρδιζε ὀλοένα περισσότερο ἔδαφος. Ὁ για-

6. Μὲ τὸν ὁπωσδήποτε νεωτερικὸ μονόλογο τοῦ συμβολαιογράφου στὴ «Γαῖδουροκαβάλα» σχετικὸς εἶναι ὁ βωμολοχικὸς γαμήλιος διάλογος στὴν παράσταση τῆς Θήβας.

7. Τὴν ὑπόθεσή τους βλ. πρόχειρα στὸν Πορφύρη, ὁ.π.

8. ὁ.π.

9. ὁ.π.

τρός π.χ., τὸν ὁποῖον ἀναφέρει ὁ Πορφύρης, ἦταν ἀπὸ τὰ πιὸ δημοφιλή πρόσωπα, σὲ πανελλήνια κλίμακα, αὐτῶν τῶν ἰδιότυπων κωμικῶν «θιάσων»⁹. Καὶ αὐτὸ ἀκριβῶς, τὸ ἔτσι μεταπλασμένο παλαιότερο ὕλικό, διάσπαρτο σὲ ὅλο τὸν ἑλληνικὸ χῶρο, ἀποτέλεσε στὴν Ἑφτάνησο, κάτω ἀπὸ προχωρημένες κοινωνικὲς καὶ πνευματικὲς συνθῆκες καὶ σὲ μιὰν ἐπόμενη φάση, τὴ βάση καὶ τὸ ξεκίνημα γιὰ τὴ δημιουργία ἐνὸς ἰδιότυπου Ἑφτανησιώτικου θεάτρου, μέσα στὰ πλαίσια τοῦ ὁποῖου ἀναπτύχθηκαν καὶ δημιουργικὲς προσωπικότητες, μὲ κορυφαία αὐτὴ τοῦ Μάτεση. Σ' αὐτὴ τὴν ἐπόμενη φάση τῶν συνθετότερων Ὀμιλιῶν, ἔπαιξε τὸ ρόλο τοῦ καὶ τὸ Κρητικὸ Θέατρο. Ἄρα οἱ Ὀμιλίαι, ὡς θεατρικὸ εἶδος, δὲν ἔρχονται μετὰ τὸ Κρητικὸ Θέατρο, ἀφοῦ, πρῶτον, συνεχίζουν ἐξελικτικὰ μιὰ παλαιότατη ἐθιμικὴ παράδοση καί, δεύτερον, ἀποτελοῦν, οἱ πρῶτες ἀπὸ αὐτές, ἀπλούστατα, ἀρχαῖκά, μονοκύτταρα δραματικὰ παιχνίδια· καὶ εἶναι βέβαιο ὅτι, κατὰ κανόνα, τὸ ἀπλούστερο εἶναι τὸ ἀρχικό.

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ προσπάθεια τοῦ Ρώμα, νὰ ξεχωρίσει τὶς Ὀμιλίαι σὲ ντόπιες καὶ σὲ φερμένες ἀπὸ τὴν Κρήτη· ἀνάμεσα στὶς πρῶτες βάζει τὴ «Γαῖδουροκαβάλα», στὶς δεύτερες τὴ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ, τὴν Ἑρωφίλη, τὸν Ἑρωτόκριτο¹⁰. Ἀλλὰ τὴν προσπάθειά του αὐτὴ δὲν τὴν ἀξιοποίησε ἀνάλογα, ἀφοῦ, ὅπως εἴπαμε, ἀνέτρεψε τελικὰ τὴ χρονικὴ τάξη, δίνοντας τὴν προτεραιότητα στὸ Κρητικὸ Θέατρο¹¹. Ἐνῶ, τὸ ἐπαναλαμβάνω, τὸ Κρητικὸ θέατρο ἔρχεται ἀργότερα. Καὶ τότε ἐπηρεάζει τὶς ντόπιες παραστάσεις, πού μπορεῖ, ἀρχικά, νὰ μὴ λέγονταν κὰν «Ὀμιλίαι», ἂν δεχτοῦμε ὅτι ἡ λέξη αὐτὴ εἶναι λόγια καὶ σημαδεύει, ἀκριβῶς, μιὰ μετέπειτα ἐπίδραση τοῦ θεάτρου τῶν ἀρχοντικῶν τάξεων πάνω στὸ λαϊκὸ θέατρο¹². Καὶ εἶναι πολὺ πιθανό, ὅτι τὸ Κρητικὸ θέατρο παιζόταν στὴν ἀρχὴ — ὅπως καὶ στὸν τόπο τῆς γενέσῃς του — μόνο γιὰ τὸ «ἀρχοντολόι», καὶ ὕστερα κατέβηκε πρὸς τὰ κάτω¹³.

Ἀπὸ ὅσους ἀσχολήθηκαν συστηματικότερα μὲ τὸ ζήτημα τῆς προελεύσεως τῶν Ὀμιλιῶν, μόνο ἡ Πρωτοπαπᾶ, ὅσο ξέρω, πλησίασε τὴν ἄποψη γιὰ τὴν

9α. Γιὰ τὸ πρόσωπο τοῦ γιατροῦ, ἀλλὰ καὶ τὰ ὑπόλοιπα πρόσωπα, βλ. στὸ ἔργο τοῦ Χρήστου Σαμουηλίδη γιὰ τὸ ἀντίστοιχο φαινόμενο στὸν Πόντο, «Τὸ λαϊκὸ παραδοσιακὸ θέατρο τοῦ Πόντου», Ἀθήνα 1980. Οἱ «Μωμόγεροι» τοῦ Πόντου δὲν παριστάνονταν στὶς Ἀπόκριες, ἀλλὰ στὸ Δωδεκάμερο. Γιὰ τὶς σχέσεις τῶν παραστάσεων Ἀποκριᾶς καὶ Δωδεκάμερου βλ. Walter Puchner, Δρώμενα τοῦ ἐορτολογίου στὸ θεσσαλικὸ χῶρο, Πρακτικὰ τοῦ Α' Συνεδρίου Θεσσαλικῶν Σπουδῶν, Θεσσαλικά Χρονικά, 13 (1980), σ. 230.

10. ὁ.π., σ. 35.

11. Βλ. σημ. 3 τῆς παρούσας ἀνακοίνωσης.

12. Βλ. Κ. Μ. Γιαννούτσου, Φεστὶνι καὶ Ὀμιλία, Λαογραφία, 2 (1910), σ. 449.

13. Αὐτὸ βγαίνει καὶ ἀπὸ ὅσα ἐκθέτει ὁ Σπύρος Α. Εὐαγγελάτος, Ἱστορία τοῦ Θεάτρου ἐν Κεφαλληνίᾳ 1600-1900, ἐν Ἀθήναις 1970, σ. 44-5.

ἄμεση ἐξάρτηση τῶν πρώτων Ὀμιλιῶν ἀπὸ τὶς ντόπιες εὐετηρικές παραστάσεις¹⁴. ἀλλὰ τὶς σχετικές σελίδες τῆς χαρακτηρίζει κάποια ἀσάφεια καὶ ἀσάφεια. Στὴν ἀρχὴ συνδέει, σωστά, μὲ ἔμφαση τὶς Ὀμιλίες μὲ τὶς ἀποκριάτικες ἐκδηλώσεις. Ἀλλὰ στὴ συνέχεια ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὸν ἐλληνικὸ χῶρο: «Δὲν ἀποκλείεται βεβαίως νὰ ἔχωμεν καὶ ἐνταῦθα ἐπίδρασιν τινὰ ἐκ τῶν θεατρικῶν παραστάσεων, αἵτινες ὠργανοῦντο κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν Ἀπόκρεων ἐν Ἐνετίᾳ»¹⁵. Ἀλλὰ καὶ πάλι, πιὸ κάτω, ἐπιχειρεῖ ἐπανασύνδεση μὲ τὰ ἐλληνικὰ δεδομένα, καθὼς γράφει: «Πολλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος, καὶ οὐχὶ κατὰ τὴν περίοδον μόνον τῶν Ἀπόκρεων, σὺν τῇ συνηθείᾳ ἰδίᾳ μεταμφιέσεων ἔχομεν καὶ παραστάσεις, ἐνεχούσας δραματικὴν τινὰ ὑπόστασιν, ἐκάστη τῶν ὁποίων συνδέεται πρὸς παλαιότατα ἥθη καὶ ἔθιμα. Εἰδικώτερον αἱ κατὰ τὰς Ἀπόκρεως μεταμφιέσεις συνδέονται πρὸς παραστάσεις, σκοπὸν ἔχούσας ἄλλοτε μὲν τὴν ἀναπαράστασιν πραγματικῶν γεγονότων, ἄλλοτε δὲ τὴν γελοιοποίησιν ἢ παρωδίαν κοινωνικῶν συνηθειῶν καὶ καταστάσεων καὶ ἄλλοτε τὴν μίμησιν ἐπὶ τὸ γελοιωδέστερον χαρακτηριστικῶν τύπων τῆς πόλεως ἢ τοῦ χωρίου (...). Ὁ γάμος καὶ ἡ δικαστικὴ διαδικασία εἶναι τὰ πλέον ἀγαπητὰ θέματα, τὰ ἐμπνέοντα τὰς πρώτας αὐτὰς παραστάσεις, αἵτινες ἔχουν πολλάκις δραματικὴν τινὰ ὑπόστασιν»¹⁶. Μετὰ τὴ γενικὴ αὐτὴ ἀναφορὰ¹⁷ στὰ ἐλληνικὰ ἐθιμικὰ δρώμενα, ἡ Πρωτοπαπᾶ ἐπιχειρεῖ νὰ ὑποστηρίξει, ἐπιφυλακτικὰ¹⁸, τὴν ἐλληνικότητα τῶν Ὀμιλιῶν, ἀλλὰ ἐπιχειρεῖ συγχρόνως καὶ μιὰν «ἐσωτερικὴν» μετακίνηση, ἀπὸ τὸ χῶρο τοῦ χωριοῦ στὸν ἀστικὸ χῶρο καὶ τὰ ἀνώτερα κοινωνικὰ στρώματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὶς παρέλαβε ὁ λαός: «Ἡ τοιαύτη λοιπὸν ἀνάγκη τῆς λαϊκῆς ψυχῆς πρὸς διακωμώδησιν προσώπων καὶ καταστάσεων ὥθησε τοὺς Ζακυνθίους — διακρινομένους πάντοτε διὰ τὸ λεπτὸν σατιρικὸν πνεῦμα των — εἰς τὴν δημιουργίαν τῶν ὑπαιθρίων κατὰ τὰς Ἀπόκρεως παραστάσεων. Ὅτι δὲν ἔχομεν δ' ἐνταῦθα πιστὴν μίμησιν ἐνετικοῦ ἐθίμου, ὑποδηλοῖ ἴσως καὶ ἡ ὀνομασία τῶν παραστάσεων τούτων διὰ τοῦ ἐλληνικοῦ ὅρου 'ὁμιλία', λέξις, ἥτις, «τῆς λογίας παραδόσεως οὔσα, παρελήφθη ἀμετάβλητος ὑπὸ τοῦ λαοῦ»¹⁹. Ἐντούτοις ἡ ἀναμφισβήτητη ἐλληνικὴ καταγωγὴ τοῦ εἴδους θὰ μπορούσε νὰ

14. Γλυκερίας Πρωτοπαπᾶ, Τὸ θέατρον ἐν Ζακύνθῳ ἀπὸ τοῦ ΙΖ' μέχρι τοῦ ΙΘ' αἰῶνος ἐπὶ τῇ βάσει ἀνεκδότων χειμένων, ἐν Ἀθήναις 1958.

15. δ.π., σ. 19.

16. δ.π., σ. 20.

17. Καὶ ἴσως ὅχι πολὺ ξεκαθαρισμένη: ὅσα ἀναφέρονται ἀδιάκριτα, ἀφοροῦν διαφορετικὰς συχνὰ ἐκδηλώσεις ἢ διαφορετικὰς (ἐξελιγμένους) φάσεις ἰδίων ἐκδηλώσεων.

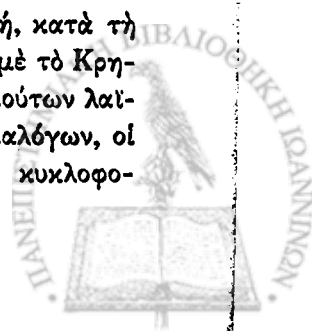
18. Καὶ ἀντίθετα πρὸς τὴν προηγούμενη (ἐπιφυλακτικὰ, εἶναι ἀλήθεια, καὶ ἐκείνη διατυπωμένη) ἀποψὴ τῆς γιὰ βενετσιάνικη προέλευση τοῦ ἐθίμου.

19. δ.π. Ἡ φράση, πού χρησιμοποιεῖ, εἶναι τοῦ Γιαννούτσου (βλ. σημ. 12).

ἐξασφαλιστεῖ μόνο μὲ τὴν ἀποδοχὴ τῆς λαϊκῆς, ἀπὸ κάτω προέλευσὸς του, γιατί εἶναι γνωστὲς οἱ στενὲς σχέσεις ἀνάμεσα στὸ ἀρχοντολὸγ τῆς Ἑφτανήσου καὶ τῆς Βενετίας· καὶ ἡ δεύτερη ἦταν ἡ «δίδουσα» στὸ πολιτιστικὸ ἐπίπεδο²⁰.

20. Σημειῶνω ὥστόσο τελειώνοντας ὅτι ἡ Πρωτοπαπᾶ διατυπώνει τὴ σωστή, κατὰ τὴ γνώμη μου, ἀποψη γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς χρονικῆς σχέσης ποὺ συνδέει τὸ ντόπιο μὲ τὸ Κρητικὸ Θέατρο: «Ἄλλ' ὅτε ἤρχισε νὰ καθίσταται πλέον συνειδητὴ ἡ ἀνάγκη τῶν τοιούτων λαϊκῶν παραστάσεων, ἐν ταῖς ὁποίαις τὸ θέαμα θὰ συνωδεύετο καὶ ὑπὸ σχετικῶν διαλόγων, οἱ Ζακύνθιοι ἐστράφησαν πρὸς τὸ ἤδη ὑπάρχον πλουσιώτατον καὶ ἐν χειρογράφοις κυκλοφοροῦμενον ὑλικὸν τῶν ἔργων τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας...» (δ.π., σ. 21).

Κ. Δ. ΤΣΑΓΓΑΛΑ

ΤΑ ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΠΑΣΧΑΛΙΑΤΙΚΑ ΤΡΑΓΟΥΔΙΑ ΣΕ ΜΙΑ ΘΕΣΣΑΛΙΚΗ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ

ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗΝ ΕΡΕΥΝΑ ΤΗΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ ΤΩΝ ΘΕΣΣΑΛΙΚΩΝ ΤΡΑΓΟΥΔΙΩΝ. ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΑΠΟΨΕΙΣ*

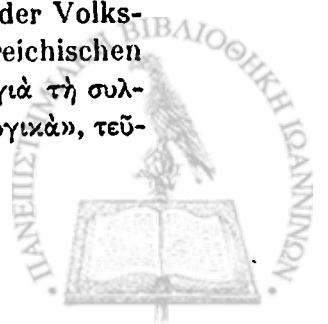
Γιὰ νὰ μελετήσουμε τὴ λειτουργία τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν, πρέπει νὰ ἐρευνήσουμε τὰ τραγούδια ὄχι μόνο ὡς κείμενα καὶ μελωδίες, ὅπως συνήθως γίνεται, ἀλλὰ ὡς ἓνα ζωντανὸ κομμάτι ἀπὸ τὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων. Αὐτὸ ὅμως προϋποθέτει τὴ μελέτη τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ μέσα στὸ φυσικὸ του περιβάλλον¹, μ' ἄλλα λόγια τὴ μελέτη ὄχι μόνο τῆς μορφῆς καὶ τοῦ περιεχομένου (κειμένου καὶ μελωδίας) τῶν τραγουδιῶν, ἀλλὰ καὶ ὅλων ἐκείνων τῶν ἁγγραφῶν νόμων ποὺ ρυθμίζουν τὴ ζωὴ τους, ὅπως ρυθμίζουν καὶ τὴ ζωὴ τῶν φορέων τους ἀπὸ τὴ γέννηση ὡς τὸ θάνατό τους. Γιατὶ τὰ δημοτικὰ τραγούδια δὲν εἶναι ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων, ὅπως δὲν εἶναι ἀνεξάρτητα καὶ ὅλα τὰ ἄλλα λαογραφικὰ φαινόμενα. Πίσω ἀπ' αὐτὰ ὑπάρχει πάντα ὁ ἄνθρωπος, ποὺ ἀποτελεῖ τὸν ἄξονα γύρω ἀπὸ τὸν ὁποῖο πρέπει νὰ στρέφεται κάθε λαογραφικὴ ἐρευνα.

Τὰ δημοτικὰ τραγούδια συνδέονται μὲ ὀρισμένες ἐκδηλώσεις ἀτομικῆς καὶ κυρίως ὁμαδικῆς, μὲ τίς ὁποῖες ἀποτελοῦν μιὰ ἐνότητα, ἓνα ὅλο. Τέτοιες ἐκδηλώσεις εἶναι π.χ. ἓνα ἔθιμο, μιὰ ἐργασία ἀτομικὴ ἢ ὁμαδικὴ στὰ χωράφια ἢ στὸ σπίτι, ὅπως π.χ. τὸ νυχτέρι, ἓνα γλέντι, μιὰ λατρευτικὴ ἐκδήλωση, ἓνα πανηγύρι κλπ. "Ὅλα τὰ τραγούδια ποὺ ἀνήκουν σὲ μιὰ τέτοια ἐκδήλωση ἀποτελοῦν μιὰ ὁμάδα ἢ ἀλλιῶς ἓναν κύκλο τραγουδιῶν². Οἱ κύκλοι τραγουδιῶν μ' αὐτὴ τὴ σημασία (καὶ δὲν ἐννοοῦμε ἐδῶ κύκλους τραγουδιῶν μὲ βάση

* Ἀνακοίνωση στὸ Β' Διεθνὲς Συνέδριο Θεσσαλικῶν Σπουδῶν (18 Σεπτεμβρίου 1980) στὴ Λάρισα.

1. Βλ. καὶ Κ.Δ. Tsangalas, Probleme und Aspekte der Erforschung des Liedgutes in seinem ursprünglichen Milieu. Leben, Funktion und soziale Lage der Volkslieder innerhalb einer griechischen Dorfgemeinschaft. Jahrbuch des Österreichischen Volksliedwerkes, Band 27/1978, σ. 9-43, καὶ τοῦ ἴδιου : Συνοπτικὲς ὁδηγίες γιὰ τὴ συλλογὴ καὶ μελέτη τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ στὸ φυσικὸ του περιβάλλον. «Φιλολογικά», τεύχος 3(1980), σ. 26-34.

2. Βλ. καὶ Κ.Δ. Tsangalas, Probleme etc., ὅ.π., σ. 32.

τὸ περιεχόμενο, ἀλλὰ μὲ βάση τὴν ἐκδήλωση ὅπου εἶναι ἐνταγμένα τὰ τραγούδια) δείχνουν τὴ σχέση τῶν τραγουδιῶν μὲ τοὺς φορεῖς τους, μὲ τὴ ζωὴ καὶ τὴ δραστηριότητά τους, μὲ τὴν κοινωνικὴ τους θέση. Δείχνουν ἀκόμα ὡς ἓνα σημεῖο καὶ τὴν κοινωνικὴ θέση τῶν ἰδίων τῶν τραγουδιῶν καὶ μᾶς δίνουν, ὅταν μελετηθοῦν, τὴ λειτουργία τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν μέσα στὸ φυσικὸ τους περιβάλλον. "Ὅταν μιλοῦμε γιὰ λειτουργία ἐνὸς δημοτικοῦ τραγουδιοῦ, ἐννοοῦμε τὸ ρόλο ποὺ παίζει τὸ τραγούδι αὐτὸ καὶ τὴ χρησιμότητά ποὺ ἔχει στὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων στὰ πλαίσια μιᾶς κοινότητος, καθὼς καὶ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἐκπληρώνει αὐτὸν τὸ ρόλο του.

Τὰ τραγούδια δὲν ἔχουν βέβαια ὅλα τὴν ἴδια λειτουργία. Ὑπάρχουν ὥστόσο ὁμάδες τραγουδιῶν μὲ τὴν ἴδια ἢ παραπλήσια λειτουργία. Τίς ὁμάδες αὐτὲς μποροῦμε νὰ ἐντοπίσουμε μόνο, ἂν κατατάξουμε τὰ τραγούδια μὲ βάση τίς ἐκδηλώσεις στὶς ὁποῖες ἀνήκουν καὶ μὲ τίς ὁποῖες εἶναι ὀργανικὰ δεμένα, ὥστε νὰ ἀποτελοῦν, ὅπως εἴπαμε, μιὰ ἐνότητα. Ἐτσι θὰ μπορέσουμε νὰ μελετήσουμε τὴ λειτουργία τῆς κάθε ὁμάδας, τοῦ κάθε κύκλου τραγουδιῶν, χωριστά. Γιατὶ κάθε κύκλος τραγουδιῶν ἔχει καὶ διαφορετικὴ λειτουργία.

Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι μιὰ ἀπὸ τίς δυσκολίες στὴν ἔρευνα τῆς λειτουργίας τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν εἶναι καὶ ἡ πολυλειτουργία ὀρισμένων ἀπὸ αὐτά. Ὑπάρχουν δηλαδὴ τραγούδια ποὺ ἀνήκουν συγχρόνως σὲ δυὸ ἢ περισσότερους κύκλους τραγουδιῶν, γιατί εἶναι ὀργανικὰ δεμένα μὲ δυὸ ἢ περισσότερες ἐκδηλώσεις καὶ ἐπομένως ἔχουν δυὸ ἢ περισσότερες λειτουργίες. Αὐτὸ συμβαίνει, γιατί τὰ τραγούδια περνοῦν συχνὰ ἀπὸ τὴ μιὰ ἐκδήλωση στὴν ἄλλη ἢ σὲ ἄλλες, χωρὶς νὰ πάψουν νὰ ὑπάρχουν καὶ στὴν πρώτη ἐκδήλωση. Πρόκειται γιὰ μιὰ μεταφύτευση ἢ μεταλαμπάδευση, θὰ λέγαμε, τραγουδιῶν ἀπὸ μιὰ ἐκδήλωση στὴν ἄλλη καὶ ἐπομένως ἀπὸ τὸν ἓνα κύκλο τραγουδιῶν στὸν ἄλλο, ἄρα καὶ ἀπὸ τὴ μιὰ λειτουργία στὴν ἄλλη. Ἡ μεταλαμπάδευση αὐτὴ συνοδεύεται συχνὰ καὶ ἀπὸ ἀλλαγὴ τῆς μελωδίας τοῦ τραγουδιοῦ, τὸ ὁποῖο παρυσιάζει καὶ μικρὲς ἀποκλίσεις στὸ περιεχόμενο ἢ στὸ στίχο. Πρόκειται γιὰ μιὰ «κινητικότητα» (Mobilität) ποὺ χαρακτηρίζει τὰ τραγούδια³. Θὰ ἀναφέρω ὀρισμένα παραδείγματα παρμένα ἀπὸ θεσσαλικά τραγούδια, χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνει πὼς τὰ φαινόμενα αὐτὰ τῆς «κινητικότητος» καὶ πολυλειτουργίας ἰσχύουν μόνο γιὰ τὰ τραγούδια τῆς Θεσσαλίας, γιατί πρόκειται γιὰ φαινόμενα ποὺ δὲν ὑπόκεινται σὲ χρονικὰ καὶ τοπικὰ ὅρια: Τὸ τραγούδι π.χ. «τοῦ γεφυριοῦ τῆς ἄρτας» μὲ τίτλο «Χίλιοι μαστόροι δούλιβαν» τραγουδιέται καὶ χορεύεται στὸ χωριὸ Παλαμᾶς Καρδίτσας ἀπὸ γυναῖκες καὶ ἀνύπαντρες κοπέλες τίς μέρες τοῦ Πάσχα. Ἀνήκει ἐπομένως στὸν κύκλο τῶν πασχαλιᾶτικων — καθαρὰ γυναικείων — τραγουδιῶν. Τὸ ἴδιο τραγούδι, μὲ διαφορετικὴ ὅμως μελωδία, τραγουδιέται ἀπὸ ἄντρες κυρίως ὡς τραγούδι τοῦ δρόμου⁴.

3. Βλ. ὅ.π., σ. 20 καὶ 32-33.

4. Βλ. καὶ ὅ.π., σ. 17 καὶ 18, ὅπου καὶ οἱ δυὸ μελωδίες τοῦ τραγουδιοῦ καταγραμμένες στὸ πεντάγραμμο.

Παραθέτω ἔδῳ τὸ κείμενο τοῦ τραγουδιοῦ (ὡς ἀνδρικοῦ) χωρὶς τὰ τσακίσματα⁵ :

- Χίλιοι μαστόροι δούλιβαν στῆς ᾽Αρτας τὸ γκιοφύρι.
 Νόλημερίτσα δούλιβαν κι ἀπουβραδὶς χαλοῦσι.
 Πουλάκι πάει κι ἀλάησι στὴ διξιὰ καμάρα.
 Νοῦδὲ λαλοῦσι σὰν πουλὶ νοῦδὲ σὰ χιλιδόνη,
 5 μόν' κι λαλοῦσι κι ἔλιγι νᾶνθρώπινη φωνίτσα :
 — ᾽Αν δὲ στιργιώσεις ἄνθρωπο, καμάρα δὲ στιργιώνει.
 Νοῦδ' ἄνθρωπο νὰπὸ σειρὰ νοῦδὲ ᾽πὸ τὴν ἀράδα·
 ἂν δὲ στιργιώεις τὴ Γιώργινα, τὴν πρῶτην μαστουρίνα.
 Τσιουράκι πάισι κι ἔστειλι, τὴ Γιώργινα νὰ φέρει.
 10 — Γιώργινα, Γιώργης σὶ χαλεύ', τὸ τί σὶ θέλ' δὲν ξέρουν.
 — ᾽Αν θὰ μὴ θέλει γιὰ καλό, ν' ἀλλάξουν κι νὰ ἔρθουν.
 — ᾽Η γιὰ καλὸ ἢ γιὰ κακό, ἄς ἔρθεις ὅπου εἶσι.
 — Καλημέρα σου, Γιώργη μου, τί 'νι τὸ χαλιμά σου;
 Νὰπ' τὰ μαλλιά τὴν ἄρπαξι, στὴ γῆς τὴ γονατίζει.
 15 — Νέχουν ψουμὶ (Γιώργη μ') πὸν γένιτι κι τοῦ πιδὶ στὴν κούνια.
 Τρεῖς ἀδιοφούλες ἤμασταν καὶ οἱ τρεῖς κακουγραμμένις.
 ᾽Η μιὰ πάισι στοὺ Δούναβη κι ἄλλην στοὺν ᾽Αφράτη
 κι τρίτην ἢ μικρότιον στῆς ᾽Αρτας τὸ γκιοφύρι.
 Πῶς σκούζει τὸ πιδάκι μου, νὰ σκούζει τὸ ποτάμι.
 20 Πῶς τρέμει τὸ κουρμάκι μου, νὰ τρέμει τὸ γκιοφύρι.
 Πῶς πέφτουν κι τὰ τὰ δάκρυα μου, νὰ πέφτουν οἱ διαβάτις.
 — ᾽Αλλαξι, Γιώργινα, τ'ς ἰφχές, ἄλλαξι τὶς κατάρις.
 Νέχεις ᾽διοφὸ στὴν ξενιτιά, μὴν τύχει κι πιράσει.
 — Πῶς τρέχουν τὰ βυζάκια μου, νὰ τρέχουν ἢ κουσμάκους.
 25 ᾽Αθάνατην ἢ γέφυρα, γιὰ νὰ πιρνάει κουσμάκους.

Στὸ ἴδιο χωριὸ τὸ τραγούδι «Κόρη ξανθὴ τραγούδησι σὶ τρίχινου γκιουφύρι» τραγουδιέται σὲ 4 διαφορετικὲς ἐκδηλώσεις ἀπὸ διαφορετικὲς κοινωνικὲς ὁμάδες καὶ μὲ διαφορετικὴ κάθε φορὰ μελωδία⁶:

- α') ὡς γυναικεῖο πασχαλιάτικο,
 β') ὡς ἀνδρικό τοῦ δρόμου,
 γ') ὡς παιδικὸ λαζαριάτικο,

5. Πληρ. Δ.Β. Τσαγγαλᾶς, γενν. τὸ 1913. Ὡς γυναικεῖο πασχαλιάτικο ἦταν γνωστὸ τὸ τραγούδι μόνον στὸ συνοικισμό Χαντάκι Παλαμᾶς, ἀλλὰ κι ἐκεῖ τραγουδιόνταν μόνον οἱ πρῶτοι 6-8 στίχοι.

6. Βλ. καὶ Κ.Δ. Tsangalas, ὅ.π., σ. 19-20, ὅπου εἶναι καταγεγραμμένες τρεῖς μελωδίες τοῦ τραγουδιοῦ (5a, 5b καὶ 5c).

δ') ὡς τραγούδι τοῦ γάμου.

Τὸ περιεχόμενο τοῦ τραγουδιοῦ ὡς πασχαλιάτικου εἶναι, χωρὶς τὰ τσακίσμα-
τα, τὸ ἐξῆς⁷:

Κόρη ξανθὴ τραγοῦδῃσι σὶ τρίχινου γκιουφύρι.
Κὶ τοῦ γκιουφύρι ράγιασι κὶ τοῦ ποντάμι στάθη
κὶ τοῦ στοιχειὸ τοῦ ποταμοῦ κὶ αὐτὸ στήν ἄκρια βγαίνει.
(Κὶ μὴ τὴν κόρη μάλουνι κὶ μὴ τὴν κόρη λέγει :)⁸

5 — Πάψι, κόρη μου, τὸ νήχό, πάψι κὶ τὰ τραγούδια.

— Τοῦ ἱπῶς νὰ πάψου τοῦ νήχό, τοῦ ἱπῶς κὶ τὰ τραγούδια,
ποῦ μ' ἔχει μάνα μ' μαναχὴ, μικρὴ ῥιβοννιασμένη;
Πάισι κὶ μ' ἄρριβόνιασι πουλὸ μαζοιὰ στὰ ξένα.

Τὸ τραγούδι «Φεγγάρι μου λαμπρό - λαμπρό», ποῦ εἶναι παραλογὴ καὶ αὐ-
τὸ τοῦ τύπου τραγουδιῶν τῆς ἀπαρνημένης, τραγουδιόταν στὸ χωριὸ ποῦ ἀνα-
φέραμε :

α') ὡς (χορευτικὸ) ἀποκριάτικο τραγούδι μόνο ἀπὸ γυναῖκες:

Μουσ. καταγρ. Παν. Κλαυδίουλου.

$\text{♩} = 96$ Α' ΜΕΡΟΣ

Ἄι φεγγάρι μου λιλί κι ἂ μά αν ἂ ἔ
μά, ὁ μερος φεγγάρι μου λαμ πρό λαμ
πρό, γιέ μ' καί λαμ προ φο ρε
μέ νο πῶς νὰ κά νω,
τὶ νὰ γένω. —

Τὸ κείμενο τοῦ τραγουδιοῦ μὲ τὰ τσακίσματα⁹ εἶναι τὸ ἐξῆς:

7. Πληρ. Εὐχνοῖα Παπαβάνου - Φιλάρχη, γενν. τὸ 1919, καὶ Εὐθ. Τσυχγαλᾶ, γενν. τὸ 1912. Ὡς ἀνδρικό τὸ τραγούδι ἀπὸ τὸ στίχο 4 κέ. ἔχει διαφορετικὴ ἐξέλιξη στὴν ὑπόθε-
ση. Πληρ. Δ.Β. Τσυχγαλᾶς, γενν. τὸ 1913.

8. Ὁ στίχος αὐτὸς εἶναι γνωστὸς μόνο στὸ συνοικισμό Χαντάκι Παλαιᾶς.

9. Πληρ. Εὐθ. Τρουβᾶ - Τσυχγαλᾶ, (γενν. τὸ 1912), καὶ Χρυσιὰ Ἀργάτη - Καπνιά,

*Αι φεγγάρι μου, λιέει κι ἄμᾶν - ἄιμᾶν,
φεγγάρι μου λαμπρὸ - λαμπρὸ,
γιέ μ', καὶ λαμπροφορεμένο,
πῶς νὰ κάνου, πῶς νὰ γένω;

*Αι ναῦτοῦ ψηλά, φιγγαράκι μου,
ναῦτοῦ ψηλὰ ποὺ περπατεῖς,
γιέ μ', κὶ χαμπηλὰ κοιτάζεις,
πῶς νὰ κάνεις, πῶς νὰ φκιάσεις;

*Αι μὴν εἶδεις μὴ -, φιγγαράκι μου,
μὴν εἶδεις μὴν ἀλόγιασις,
γιέ μ', τὸν ἀγαπητικό μου
κὶ τὸν πόνου τοῦ δικό μου;

*Αι σὶ τὶ ταβέ -, φιγγαράκι μου,
σὶ τὶ ταβέρνα κάθιτι,
γιέ μ', σὶ τὶ τραπέζι πίνει,
πῶς νὰ κάν' κὶ πῶς νὰ γίνεις;

*Αι τίνους ματά-, φιγγαράκι μου,
τίνους ματάκια τὸν κοιτοῦν,
γιέ μ', κὶ τὰ δικά μου κλαίγουν,
πῶς νὰ κάνουν, πῶς νὰ γένουν;

*Αι τίνους χειλά-, φιγγαράκι μου,
τίνους χειλάκια τὸν μιλοῦν,
γιέ μ', κὶ τὰ δικά μου σκάζουν,
πῶς νὰ κάνουν, πῶς νὰ φκιάσουν;

*Αι τίνους χιρά-, φιγγαράκι μου,
τίνους χιράκια τὸν κινοῦν,
γιέ μ', κὶ τὰ δικά μου τρέμουν,
πῶς νὰ κάνουν, πῶς νὰ γένουν;

(γενν. τὸ 1923), ἀπὸ τὴν ὁποία καὶ ἠχογράφησα τὸ τραγούδι τὸ 1977. Στὸ κείμενο συμπεριέλαβα καὶ τὰ τσακίσματα, γιατί δὲν εἶναι τὰ ἴδια σὲ κάθε μελωδικῇ ἐνότητῃ, ἀλλὰ κάθε φορὰ προσαρμόζονται στὶς ἀνάγκες τῆς ὁμοιοκαταληξίας. Χωρὶς τὰ τσακίσματα ὁ στίχος εἶναι λαμβικός δεκαπεντασύλλαβος ἀνομοιοκατάληκτος:

Φεγγάρι μου λαμπρὸ - λαμπρὸ καὶ λαμπροφιοριμένο,
ναῦτοῦ ψηλὰ ποὺ περπατεῖς κὶ χαμπηλὰ κοιτάζεις...

"Αι τίνους κουρμά-, φιγγαράκι μου,
 τίνους κουρμάκ' τὸν χαίριτι,
 γιέ μ', κὶ τοῦ δικό μου στέκει,
 πῶς νὰ κάνει, πῶς νὰ γένει;

β') Μὲ ἄλλη μελωδία ὡς τραγούδι ἀνδρικό, κυρίως τοῦ δρόμου (τὸ τραγουδοῦσαν συνήθως τῇ νύχτα, ὅταν ἐπέστρεφαν ἀπὸ τῇ δουλειά), ἀλλὰ καὶ ὡς τραπεζιάτικο. Τὸ περιεχόμενο παραλλάσσει ἐπίσης σὲ ὁρισμένα σημεῖα¹⁰.

Μουσ. καταγρ. Παντ. Καβακίου.

$\text{♩} = 72$

"Ο ρε φιγγάρι μου λαμπρό λαμπρό
 ο χω, ο, "Ο ρε καὶ
 λαμπροφορι με νο ν'αὐ
 τοῦ γη η λά πού
 περ πα ἔϊντι φιγγαράρι μ'
 περ πα τείς. —

Συχνὰ ὅμως ἓνα τραγούδι μπορεῖ νὰ ἀνήκει σὲ περισσότερες ἐκδηλώσεις (ὅ-
 πότε ἔχει βέβαια καὶ περισσότερες λειτουργίες), ἀκόμα καὶ χωρὶς τὴν παρα-
 μικρὴ μεταβολὴ στὸ κείμενο ἢ στὴ μελωδία.

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἓνα ἀκριτικό τραγούδι τοῦ «Διγενῆ ἀκάλεστου

10. Ὡς ἀνδρικό τραγούδι μὲ τὰ τσακίσματα προχωρεῖ ὡς ἐξῆς :

Ὅρὲ φιγγάρι μου λαμπρό - λαμπρό, ὦχ ὦχ, ὁρὲ καὶ λαμπροφοριμένο,
 ταῦτοῦ ψηλὰ πού περπα - ἔιντι, φιγγάρι μ', περπατεῖς...

Παραλλάσσει ἀκόμα καὶ στοὺς τελευταίους στίχους :

... μὴν εἶδες, μὴν ἀλόγιασες τὴν ἀγαπητικιά μου,
 σὶ τί ταβέρνα κάθεται, σὶ τί σουμπέτι πίνει;

σέ γάμου» με τίτλο «Ὁ βασιλιάς τῆς Ἀρμενιάς», πού ἠχογράφησα τὸ 1973 στὸ Πετρίλο Καρδίτσας με̐ δυὸ διαφορετικὲς μελωδίες. Μὲ τὴν πρώτη μελωδία τραγουδιέται καὶ χορεύεται τὸ τραγούδι με̐ τὸν «κλειστὸ» λεγόμενον τσάμικο χορὸ στὸ σπίτι τοῦ γαμπροῦ ἢ τῆς νύφης. Ἀργότερα, σὲ μιὰν ἄλλη φάση τοῦ γάμου, στὴ φάση τοῦ ἀποχαιρετισμοῦ τῆς νύφης ἀπὸ τοὺς οἰκείους της, τραγουδιέται τὸ ἴδιο ἀκριβῶς τραγούδι (χωρὶς καμιά παρέκκλιση στὸ περιεχόμενο), ἀλλὰ πιὸ ἀργὰ καὶ λυπητερά. Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ὅμως δημιουργεῖται μιὰ δευτέρη μελωδία¹¹, πού εἶναι ὀλοφάνερα, ἐξελιγμένη μορφή τῆς πρώτης. Τὸ τραγούδι σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση δὲ χορεύεται. Καὶ στίς δυὸ περιπτώσεις ἔχει τὴν ἴδια κύρια λειτουργία, ἐξυπηρετεῖ δηλ. τὴν τελετουργία ἢ καλύτερα τὴν τέλεση τοῦ γάμου, ἐνὸς ἐθίμου δηλ. τοῦ κύκλου τῆς ζωῆς, πού συνδέεται με̐ τὴ διατήρηση τῆς οἰκογένειας, βασικοῦ πυρήνα ἐνὸς κοινωνικοῦ συστήματος. Ὅμως στὴν κάθε μιὰ περίπτωση ἔχει καὶ μιὰ διαφορετικὴ **δευτερεύουσα ἢ καλύτερα πιὸ εἰδικὴ λειτουργία**. Στὴν πρώτη περίπτωση ἐκφράζεται με̐ τὸ τραγούδι ἡ χαρὰ γιὰ τὸ ζευγάρι δυὸ νέων ἀνθρώπων, γιὰ τὴ δημιουργία μιᾶς νέας οἰκογένειας. Στὴ δεύτερη περίπτωση τὸ τραγούδι δὲν ἔχει καμιά σχέση με̐ χαρὰ καὶ διασκέδαση. Ἀπεναντίας ἐκφράζει με̐ τὸν τρόπο πού ἐκτελεῖται τὴ λύπη τῶν οἰκείων τῆς νύφης, πού τὴν ἀποχωρίζονται. Ὁ ἀποχωρισμὸς εἶναι ἡ σκέψη πού κυριαρχεῖ τὴν ὥρα τῆς ἐκτέλεσης τοῦ τραγουδιοῦ¹². Παρατηροῦμε λοιπὸν ἐδῶ μιὰ ταυτόχρονη ἀλλαγὴ μελωδίας καὶ λειτουργίας μέσα στὴν ἴδια ἐκδήλωση μιᾶς κοινότητος. Μὲ τὴν ἀλλαγὴ τῆς μελωδίας καὶ τὴ μετατόπιση τοῦ τραγουδιοῦ σὲ μιὰν ἄλλη φάση ἀλλάζει καὶ ἡ λειτουργία του. Πρόκειται στὴν οὐσία γιὰ μιὰ **κύρια καὶ μιὰ δευτερεύουσα εἰδικὴ λειτουργία** τοῦ ἴδιου τραγουδιοῦ στὰ πλαίσια ἐνὸς ἐθίμου, μιᾶς κοινωνικῆς ἐκδήλωσης. Ἐπομένως, ἓνα τραγούδι ὅχι μόνο μπορεῖ νὰ ἀνήκει σὲ περισσότερες ἐκδηλώσεις, ὁπότε ἔχει καὶ περισσότερες λειτουργίες, ἀλλὰ καὶ μέσα στὴν ἴδια ἐκδήλωση ἐκτὸς ἀπὸ μιὰ **κύρια γενικότερη λειτουργία** (πού ἔχουν καὶ τὰ ἄλλα τραγούδια τῆς ἴδιας ἐκδήλωσης) μπορεῖ νὰ ἔχει καὶ μιὰ **δευτερεύουσα εἰδικότερη λειτουργία**, ἀνάλογα με̐ τὴ φάση τῆς ἐκδήλωσης στὴν ὁποία τραγουδιέται. Ὅλα τὰ τραγούδια τοῦ γάμου π.χ. ἔχουν τὴν ἴδια κύρια λειτουργία, γιὰτὶ ὅλα εἶναι στενὰ δεμένα με̐ τὴν τελετουργία τοῦ γάμου. Ἀνάλογα ὅμως με̐

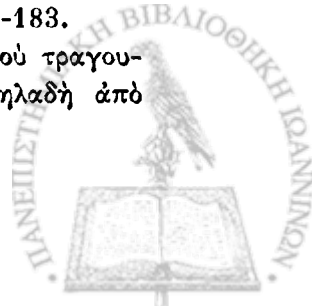
Δῶσε τὴν χαιρετίσματα 'π' τὸν ἀγαπητικό της.

Νιγὼ θὰ πάω στὴν ξενιτιά...

Πληρ. Δ.Β. Τσαγγαλᾶς, (γενν. τὸ 1913), ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἠχογράφησα τὸ τραγούδι τὸ 1962. Πρβλ. καὶ ταινία 27, πλ. Α', ἀρ. τραγ. 5, στὸ Λαογρ. Ἀρχ. τοῦ Πανεπ. Θεσσαλονίκης (ΛΑΠΘ), ὅπου καταχώρισα τὴ σχετικὴ ταινία.

11. Καὶ τίς δυὸ μελωδίες, καθὼς καὶ ἄλλες παρατηρήσεις, βλ. στὴν ἐργασία: Κ.Δ. Τσαγγαλᾶ, Ἀκριτικὰ τραγούδια στὴ Θεσσαλία, Λαογραφία, τ. Α' (1975-76), σ. 181-183.

12. Γι' αὐτὸ ἄλλωστε ὑπάρχουν γιὰ τὴ φάση αὐτὴ τοῦ γάμου τραγούδια πού τραγουδιῶνται καὶ ὡς μοιρολόγια τὴν ὥρα πού «σηκώνουν» τὸ νεκρὸ τὸν παίρνουν δηλαδὴ ἀπὸ τὸ σπίτι, γιὰ νὰ τὸν πᾶνε στὴν ἐκκλησία καὶ στὸ νεκροταφεῖο.

τῇ φάση τῆς γαμήλιας τελετουργίας, στὴν ὁποία τραγουδιέται τὸ κάθε τραγούδι, ἀνάλογα μὲ τὸ ποῦ, πότε, πῶς καὶ ἀπὸ ποιους τραγουδιέται, ἔχει καὶ μιὰ εἰδικότερη λειτουργία. Ἔτσι ὑπάρχουν τραγούδια τοῦ γάμου ποὺ τραγουδιοῦνται «καθ' ὁδὸν» ἀπὸ τὸ σπῖτι πρὸς τὴν ἐκκλησία ἢ ἀπὸ τὴν ἐκκλησία πρὸς τὸ σπῖτι τοῦ γαμπροῦ ἢ ἀπὸ τὸ ἓνα χωριὸ στὸ ἄλλο, ὅταν ἡ νύφη εἶναι ἀπὸ ἄλλο χωριό. Ἄλλα πάλι τραγουδιοῦνται τὴν ὥρα ποὺ ξυρίζουν τὸ γαμπρὸ ἢ ποὺ στολίζουν τὴ νύφη ἢ τὴν ὥρα ποὺ ἀποχαιρετᾷ ἡ νύφη τοὺς δικούς της. Στὴν τελευταία περίπτωση συνήθως κλαῖνε καὶ ὁ γάμος τότε μὲ τὰ σχετικὰ τραγούδια τῆς φάσης αὐτῆς θυμίζει κηδεία.

— *Ἔβγα, μάνα, τέρα τὸν ἥλιου!*

Ἦρθι ὥρα γιὰ νὰ φύγουν.

— *Μεῖνι, κόρη μ', ἴκόμα ἴπόφι,*
νὰ δειπνήσουμε ἀντάμα κτλ.

Τὸ τραγούδι αὐτὸ τραγουδιέται καὶ ὡς τραγούδι τοῦ γάμου, στὴ φάση αὐτὴ τοῦ ἀποχαιρετισμοῦ, καὶ ὡς μοιρολόγι. Ἐπομένως, δὲν ἀρκεῖ νὰ βροῦμε μόνο σὲ ποιοὺ κύκλο τραγουδιῶν, σὲ ποιά ἐκδήλωση γενικὰ ἀνήκει τὸ κάθε τραγούδι, γιὰ νὰ καθορίσουμε τὴ λειτουργία του, ἀλλὰ χρειάζεται καὶ παραπέρα ἔρευνα, γιὰ νὰ διαπιστωθοῦν τυχὸν δευτερεύουσες ἢ εἰδικότερες λειτουργίες τοῦ ἴδιου τραγουδιοῦ. Χρειάζεται νὰ μελετηθεῖ ὡς ἓνα σημεῖο καὶ ἡ ἐκδήλωση καὶ νὰ ὁρισθεῖ καὶ ἡ φάση της, στὴν ὁποία εἶναι ἐνταγμένο τὸ τραγούδι, ἡ κοινωνικὴ ομάδα ποὺ τὸ ἐκτελεῖ κτλ.

Μιὰ ἄλλη δυσκολία εἶναι ὅτι, κι ἂν ἀκόμα μελετήσουμε τὴ λειτουργία τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν σ' ἓνα χωριό, δὲ σημαίνει πῶς ἔχουμε καθορίσει τὴ λειτουργία τῶν τραγουδιῶν αὐτῶν σὲ μιὰ μεγαλύτερη περιοχὴ, ὅπως εἶναι π.χ. ἡ Θεσσαλία, πολὺ λιγότερο σὲ ὁλόκληρη χώρα κι ἀκόμα πιὸ λίγο σ' ἓναν εὐρύτερο χῶρο, ὅπως εἶναι π.χ. ἡ Βαλκανικὴ Χερσόνησος. Μόνο σὲ γειτονικά χωριά τὰ ἴδια τραγούδια ἀνήκουν σὲ ἴδιους κύκλους τραγουδιῶν, σὲ ἴδιες ἐκδηλώσεις κι ἐπομένως ἔχουν τὴν ἴδια λειτουργία. Μὲ βάση τοὺς κύκλους τραγουδιῶν μποροῦμε μάλιστα νὰ διακρίνουμε ομάδες (συστάδες) χωριῶν μὲ ἴδιες ἐκδηλώσεις. Τὶς ομάδες αὐτὲς ὀνομάζουμε κύκλους χωριῶν¹³. Τὰ χωριά τῆς ἴδιας ομάδας ἔχουν τοὺς ἴδιους κύκλους τραγουδιῶν μὲ τὶς ἴδιες περίπου λειτουργίες. Σὲ χωριὰ ὅμως ποὺ ἀπέχουν πολὺ μετὰξὺ τους, ὁπότε δὲν ἀνήκουν στὸν ἴδιο κύκλο χωριῶν, τὸ ἴδιο τραγούδι συνήθως δὲν ἔχει τὴν ἴδια λειτουργία. Ἔτσι π.χ. τὸ ἀκριτικὸ τραγούδι «Ὁ Γιάννης φίδι σκότουςιν» στὸ χωριὸ Παλαμᾶς Καρδίτσας καὶ στὰ γειτονικά χωριά ἀνήκει στὰ γυναικεῖα τραγούδια τοῦ Πάσχα (ἀλλὰ καὶ τῆς Ἀποκριᾶς), ποὺ χορεύονταν στὴν πλατεία τοῦ χωριοῦ¹⁴, ἐνῶ στὸν Πλάτανο Τρικάλων τραγουδιόταν ἀπὸ τὶς γυναῖκες στὸ νυ-

13. Βλ. καὶ K.D. Tsangalas, Probleme etc., ὅ.π., σ. 35 καὶ 36 (Dörferkreise).

14. Γιὰ τὴ μελωδία τοῦ τραγουδιοῦ κτλ. βλ. K.Δ. Ὑσαγγαλᾶ, Ἀκριτικά τραγούδια στὴ Θεσσαλία, ὅ.π., σ. 164.

χτέρι, γιά νά μὴ νυστάζουν τὰ μικρὰ παιδιὰ, στὰ ὁποῖα ἄρεσε ἰδιαίτερα, σύμφωνα μὲ μιὰ πληροφορία¹⁵. Μολονότι καὶ στίς δυὸ περιπτώσεις τὸ τραγούδι ἐκτελεῖται ἀπὸ γυναῖκες, ἡ λειτουργία του εἶναι διαφορετική, ὅπως εἶναι διαφορετική καὶ ἡ μελωδία του, ἀκόμα καὶ ἡ ἐξέλιξη τῆς ὑπόθεσης τοῦ τραγουδιοῦ. Τὸ τραγούδι «τοῦ νεκροῦ ἀδελφοῦ» καὶ στὰ δυὸ χωριά, πού ἀναφέραμε, ἀνήκει στὸν κύκλο τῶν γυναικείων πασχалиάτικων τραγουδιῶν. "Ὁμως ἡ μελωδία, ὁ ρυθμὸς καὶ ὁ χορὸς μὲ τὸν ὁποῖο χορεύεται εἶναι διαφορετικός. Παρ'αλλὰσσει ἀκόμα πολὺ καὶ στοὺς στίχους. Τὸ κείμενο τοῦ τραγουδιοῦ στὸν Παλαμᾶ εἶναι τὸ ἐξῆς¹⁶:

- Καλότυχην, καλόμοιρην τοῦ Κουσαντίνου μάνα,
νάπῳχει τοὺς ἱννιά νύγιους κι τὴν Αὐδούκου δέκα.
Τὴν Αὐδουκιά τὴ γύριψαν πούλὺ μακριὰ στὰ ξένα.
Νόλα τ' ἀδέρφια ἀνάγκαζαν κι Κώστας ἀπουκόβει :*
- 5 — *Νᾶντι, μάνα μ', νὰ δώσουνι τὴν Αὐδουκιά στὰ ξένα,
νὰ τό'χει Κώστας γύρισμα, νῶντα ῥχιτι ἀπ' τὰ ξένα.
Κι ἦρθι κερὸς ἀδίσικτους κι χρόνους οὐργιασμένους
κι πέθαναν οἱ ἱννιά ὕγιοι, κι ἡ Αὐδουκιά στὰ ξένα.*
- *Τοῦ κρίμα νὰ ῥχεις, Κώστα μου, τοῦ κρίμα νάποὺ μένα,*
- 10 *πού μ' ἔδουσις τὴν Αὐδουκιά πούλὺ μακριὰ στὰ ξένα.
Σηκώθ' κι Κώστας ἀπ' τὰν "Αδ', στὴν Αὐδουκιά νὰ πάει.*
- *Καλημέρα σ', Αὐδούκου μου!—Καλῶς τοὺν Κώστα πού ῥθι!*
- *Κώστα μ', τί ῥθις ἀνάλλαγους, γιατί ῥθις λιρουμένους;*
- *Ψιλή βρουχίτσα μ' ἔπιασι σὶ τρίχινου γκιφύρι.*
- 15 *"Αιντι, Αὐδουκιά μου, γιά νὰ ῥθεῖς, μάνα μας σὶ γυρεύει.*
- *Ἀνὶ μὴ θέλει γιά καλό, ν' ἀλλάξου κι νὰ ἔρθου
κι ἀνὶ μὴ θέλει γιά κακό, τὰ μαῦρα νὰ φουρέσου.*
- *Κὶ γιά καλὸ κι γιά κακό, ἄς ἔρθεις, ὅπως εἶσι.*
- Στοὺ δρόμου νᾶπου πᾶιναν, στὴ στράτα πού πηγαίνουν :*
- 20 — *Τοῦ τί μυρίζ'ν τὰ ροῦχα σου σὰν ἀποὺ πιθαμένουν;*

15. Βλ. Ἑχογρ. συλλ. δημ. τραγ. ἀπὸ τὸν Πλάτανο Τρικάλων τοῦ Θ. Νημᾶ στὸ Λαογρ. Ἀρχεῖο τοῦ Πανεπ. Θεσσαλονίκης, ταινία 17α, IIα (πράσινο), ἀρ. 53.

16. Γιά τὸ τραγούδι στὸν Πλάτανο Τρικάλων βλ. ὕ.π., ταινία 16α (Iα, πράσινο), ἀρ. 24, «Ἡ Ἀρετή». Τὴ μουσικὴ καταγραφή τοῦ τραγουδιοῦ αὐτοῦ (ἀπὸ τὸν Πλάτανο) βλ. στὸ : Samuel Baud - Bovy, *Echelles anhémitoniques et échelles diatoniques dans la chanson populaire grecque (à propos de chansons féminines de Thessalie)*. Schweizer Beiträge zur Musikwissenschaft, Band 3 (Publikationen der Schweizerischen Musikforschenden Gesellschaft, Serie III), σ. 194. Στὸν Παλαμᾶ ἡχογράφησα τὸ τραγούδι ἀπὸ τὴν Ε. Παπαβᾶιου - Φαλάγγα, (ἀπὸ τὸν συνοικ. Χαντάκι - Παλαμᾶς), ἡ ὁποία τραγούδησε μόνο 5-6 στίχους, ὅσους δηλ. τραγουδοῦσαν καὶ στὸ σεργιάνι, καὶ ἀπήγγειλε τὸ ὑπόλοιπο τραγούδι σὰν ποίημα, ὅπως τὸ εἶχε μάθει, πάλι σὰν ποίημα, ἀπὸ τὴ μάνα της. Σὲ ὁρισμένα σημεῖα ἔχει παραλείψει στίχους, πού δὲν τοὺς θυμόταν.

- Ψιλή βρουχίτσα μ' ἔπιασι σὶ τρίχινον γκιφύρι,
γι' αὐτὸ μυρίζ'ν τὰ ροῦχα μου σὰν ἀποὺν πιθαμένονν.
Κὶ τὰ πουλάκια φώναζαν κὶ τὰ πουλάκια λέγουν :
- Δὲν εἶνι κριμα κι ἄδικον, δὲν εἶνι κι ἁμαρτία
- 25 νὰ πιρπατάει ἡ λυγιρὴ μὲ τοὺς ἀποθαμένους;
ἦ : νὰ γκιζιρνᾶν οἱ ζουντανοὶ μὲ τοὺς ἀποθαμένους;
- Κώστα μ', τὶ λένι τὰ πουλιά, τὶ λέν τὰ χιλιδόνια;
— Πουλάκια εἶνι αὐτὰ κι ἄς ποῦν, πουλιά εἶνι κι ἄς λέγουν.
"Αἰντι, Αὐδουκιά, στοὺ σπῖτι μας, σύρι στοὺ σπιτικό μας.
Νῖπιές, προνπιές ἀπέρασα νὰπ' τοὺ νικρουταφείου,
30 μ' ἔπισι τοὺ μαχαίρι μου, θὰ πάνου νὰ τοὺ πάρου.
.....
- Βδουκιά μου, ποιὸς σὶ ἴφιρι; Βδουκιά μου, μὲ ποιὸν ἤρθις;
— Μάνα μ', οὐ Κώστας μ' ἴφιρι κὶ μὲ τοὺν Κώστα νῆρθα.
— Βδουκιά μου, Κώστας πέθανι. Βδουκιά μου, Κώστας χάθ'κι.
Κὶ δυό τους ἀγκαλιάστηκαν κὶ ἔμειναν στοὺν τόπου.

Πρέπει ὥστόσο νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὑπάρχουν κάποτε τραγούδια ποὺ λόγῳ τοῦ περιεχομένου τους συνδέονται μὲ τὴν ἴδια ἐκδήλωση σὲ πολλὰ χωριά, ποὺ ἀπέχουν πολλές φορές ἄρκετὰ μετὰξὺ τους. Τὸ ἀκριτικὸ τραγούδι π.χ. μὲ τὸ γνωστὸ θέμα τοῦ Διγενῆ ἀκάλεστου σὲ γάμο τὸ βρίσκουμε σὲ πολλὰ χωριά ὡς τραγούδι τοῦ γάμου¹⁷, ἐνῶ τὸ τραγούδι γιὰ τὸ θάνατο τοῦ Διγενῆ τὸ βρίσκουμε συχνὰ ὡς μοιρολόγι κ.ο.κ. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ὑπάρχει συχνὰ σχέση ἀνάμεσα στὸ περιεχόμενο τοῦ τραγουδιοῦ καὶ στὴ λειτουργία του, σχέση ποὺ μπορεῖ νὰ εἶναι ἐντελῶς ἐπιφανειακὴ, γιατί πολὺ συχνὰ ἀρκεῖ ἓνας στίχος ἢ μιὰ φράση τοῦ τραγουδιοῦ νὰ ἀναφέρεται σὲ κάποια ἐκδήλωση, γιὰ νὰ ἐνταχθεῖ τὸ τραγούδι στὴν ἐκδήλωση αὐτή¹⁸.

Τὸ συμπέρασμα, ὅστερα ἀπ' ὅσα εἴπαμε ὡς τώρα, εἶναι ὅτι γιὰ τὴ μελέτη τῆς λειτουργίας τῶν τραγουδιῶν πρέπει νὰ ἀσχοληθοῦμε χωριστὰ μὲ τὰ τραγούδια κάθε κοινότητος, μελετώντας τα μέσα στὸ φυσικὸ τους περιβάλλον καὶ κατατάσσοντάς τα σὲ κύκλους, δηλ. σὲ κατηγορίες ὅχι μὲ βάση τὸ περιεχόμενο, ἀλλὰ μὲ βάση τὴν ἐκδήλωση στὴν ὁποία ὀργανικὰ ἀνήκουν¹⁹.

Στὴ συνέχεια θὰ παρουσιάσω ὡς παράδειγμα, ὅσο γίνεται βέβαια πιὸ σύντομα, τὴ λειτουργία τῶν γυναικείων πασχλιάτικων τραγουδιῶν σὲ μιὰ

17. Πρβλ. Κ.Δ. Τσαγγαλᾶ, Ἀκριτικὰ τραγούδια στὴ Θεσσαλία, ὁ.π., σ. 181, σημ. 3, σ. 182-183 καὶ σ. 184, Β' καὶ Γ' καὶ σημ. 1 καὶ 3.

18. Πρβλ. Κ.Δ. Tsangalas, Probleme etc., ὁ.π., σ. 23

19. Γιὰ σχετικὲς ὁδηγίες πάνω στὸ θέμα αὐτὸ βλ. Κ.Δ. Τσαγγαλᾶ, Συνοπτικὲς ὁδηγίες κτλ., ὁ.π., σ. 26-34.

φορετικά σημεία στο «χ'ροστάσι» (δηλ. στο χώρο όπου συγκεντρώνονταν για τους χορούς) και η κάθε γυναίκα έντασσόταν σε όρισμένη χορευτική ομάδα της ένορίας της. Η κοινωνική ομάδα των γυναικών ήταν διαιρεμένη σε τρεις μικρότερες ομάδες με βάση τις τρεις ένορίες. Όμως και στις τρεις αυτές ομάδες υπήρχε και άλλη έσωτερική διάκριση με βάση τους μαχαλάδες. Κάθε μαχαλάς, που αποτελούνταν από όρισμένες γειτονιές, «έφκιανε» και δικό του χορό²⁶ στην ένορία όπου ανήκε και μάλιστα στο χώρο έξω από την αντίστοιχη εκκλησία. Ως έδω έχουμε μια ένταξη των γυναικών σε ομάδες με βάση το χώρο κατοικίας τους μέσα στο χωριό, δηλ. την ένορία και το μαχαλά. Οί χοροί, δηλ. οί χορευτικές που ομάδες σχημάτιζαν οί γυναίκες, ήσαν τόσοι, όσοι και οί μαχαλάδες της ένορίας. Όμως και μέσα σ' αυτές τις χορευτικές ομάδες, που αποτελούνταν από 10-20 περίπου γυναίκες ή καθεμιά, υπήρχε μια έσωτερική κοινωνική διάκριση, που έδειχνε και την κοινωνική θέση της κάθε γυναίκας όχι γενικά μέσα στην κοινότητα, αλλά μέσα στην κοινωνική ομάδα των γυναικών της κοινότητας και ειδικότερα των γυναικών του μαχαλά. Το χορό «έσερνε» πάντα μια παντρεμένη και μάλιστα εκείνη που είχε περισσότερα χρόνια έγγαμης ζωής²⁷ από τις γυναίκες του χορού. Ακολουθοῦσαν οί άλλες παντρεμένες με βάση όχι τη φυσική, αλλά την κοινωνική τους ηλικία, με βάση δηλ. τον αριθμό των χρόνων της έγγαμης ζωής τους. (Κι αν συνέβαινε δυο γυναίκες της χορευτικής ομάδας νά είχαν στεφανωθεί την ίδια μέρα, πιο μπροστά στη σειρά του χορού θα χόρευε αυτή που βγήκε πρώτη από την εκκλησία εκείνη την ημέρα, γιατί θεωρούνταν μεγαλύτερη στην κοινωνική ηλικία και γι' αυτό είχε την προτεραιότητα²⁸). Ακολουθοῦσαν οί άρραβωνιασμένες πάλι με βάση την κοινωνική ηλικία, την ήμερομηνία δηλ. του άρραβώνα²⁹. Στη συνέχεια «πιάνονταν στο χορό» τὰ κορίτσια «για τὸ πρόκειται», ὁ-

κισμὸ Χαντάκι Παλαμᾶ). Οί ἐπισκέπτες σὲ ἄλλη ένορία ἐκκλησιάζονταν σ' αὐτή και, μετὰ τὴν πρωινὴ θεία λειτουργία και τὸ χορὸ πὺ ἀκολουθοῦσε, «φιλεύονταν» (δηλ. ἔτρωγαν ὡς φιλοξενούμενοι) τὸ μεσημέρι στὰ σπίτια τῶν ἐκεῖ συγγενῶν τους.

26. Μόνον σὲ περίπτωσιν πὺ οί γυναίκες, παντρεμένες και ἀνύπαντρες, μεταξύ 15 ἢ 16 και 40 ἐτῶν δὲν ἀρκοῦσαν — γιὰτὶ συνέβαινε κάποτε νὰ ἀπουσιάζουν ὁρισμένες λόγω πένθους ἢ ἀσθένειας κλπ. — νὰ συμπληρώσουν μιὰ χορευτικὴ ομάδα (ἡ κάθε μιὰ ἀποτελούνταν ἀπὸ 10-20 ἄτομα), τότε οί ἐνδιαφερόμενες πῆγαιναν και ἐντάσσονταν στὴ χορευτικὴ ομάδα κάποιου γειτονικοῦ μαχαλά, στὴν ὁποία γίνονταν ἐγκάρδια δεκτές, ἀφοῦ ἐξηγοῦσαν τοὺς λόγους αὐτῆς τῆς ἀλλαγῆς χορευτικῆς ομάδας.

27. Ὅριο ἡλικίας γιὰ τὴ συμμετοχὴ στὸ χορὸ ἦταν τὸ τεσσαρακοστὸ ἔτος, δηλ. περίπου τὸ εἰκοστὸ ἔτος μετὰ τὸ γάμο, ἀφοῦ τὸ 20ο ἔτος τῆς ἡλικίας θεωροῦνταν τὸ πιὸ κατάλληλο γιὰ γάμο. Βλ. και ΛΑΠΘ (= Λαογρ. Ἀρχ. Παν. Θεσσαλονίκης), ἀρ. 23, Κ.Δ. Τσαγκαλᾶ, Ἔθιμα καραγκούνικα 1962, σ. 14.

28. Πολλὲς φορές ὅμως στὴν περίπτωσιν αὐτὴ κρατοῦσαν τὴν παλιὰ σειρά, πὺ εἶχαν στὸ χορὸ πρὶν στεφανωθοῦν, πράγμα πὺ ὀφειλόταν στὴν ἀντίδρασιν τῆς μεγαλύτερης στὴν ἡλικία ἀπὸ τὶς δυὸ νύπαντρες.

29. Σὲ περίπτωσιν πὺ δυὸ κοπέλες εἶχαν ἀρραβωνιαστεῖ τὴν ἴδια μέρα, ξμπαινε στὸ χορὸ πιὸ μπροστὰ ἢ μεγαλύτερη στὴν ἡλικία.

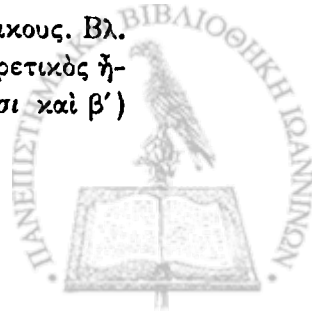

πως ἔλεγαν, δηλ. ὅσα ἦσαν ἔτοιμα γιὰ παντρεία, μὲ βάση τώρα τὴ φυσικὴ ἡλικία καὶ τελευταῖες οἱ ἄλλες κοπέλες πάλι μὲ βάση τὴ φυσικὴ ἡλικία. Ἐπομένως, πρῶτα μετροῦσε ἡ κοινωνικὴ ἡλικία καὶ ὕστερα ἡ φυσικὴ. Ὁλόκληρος ὁ χορὸς ἀποτελοῦνταν ἔτσι ἀπὸ τέσσερες κοινωνικὲς ομάδες, ποὺ διακρίνονταν καὶ ἀπὸ τὴν ἐνδυμασία τους, ἡ ὁποία διέφερε οὐσιαστικὰ ἀπὸ τὴ μιὰ κοινωνικὴ ομάδα στὴν ἄλλη. Ἀλλὰ καὶ οἱ τέσσερες αὐτὲς ομάδες ἐμπαιναν σὲ μιὰ σειρά μὲ βάση τὴν κοινωνικὴ θέση ποὺ εἶχαν ὡς ομάδες μέσα στὴν κοινωνία τῶν γυναικῶν τοῦ χωριοῦ. Τὴν πρώτη θέση εἶχε ἡ ομάδα τῶν παντρεμένων, ποὺ ἀποτελοῦνταν ἀπὸ τὰ ἐνεργὰ καὶ ὑπεύθυνα μέλη τῆς κοινωνίας τῶν γυναικῶν. Ἡ ἱεραρχία αὐτὴ στὸ χορὸ καθοριζόταν ἀπὸ ἐσωτερικοὺς ἄγραφους, ἀλλὰ αὐστηροὺς νόμους τῆς κοινότητος, ποὺ ρύθμιζαν τόσο τὴ λειτουργία τῶν τραγουδιῶν καὶ τῶν χορῶν, ὅσο καὶ τὴ ζωὴ τῶν φορέων τους. Ὡς σημειωθεῖ ἀκόμα ὅτι ὁ χορὸς ἔπρεπε κάθε φορὰ νὰ τελειώνει μὲ τὸ τραγούδι «*Ἥλιους πααίν' στὴ μάνα του*»³⁰. Ἡ θέση τοῦ τραγουδιοῦ αὐτοῦ στὴν τελευταία φάση τοῦ χοροῦ, ποὺ συνέπιπτε μὲ τὸ ἡλιοβασίλεμα—ὅταν ὁ χορὸς γινόταν τὸ ἀπόγευμα—ὀφειλόταν βέβαια στὸ περιεχόμενό του, γιατί, ὅπως εἶπαμε, ὑπάρχει συχνὰ σχέση, ἔστω καὶ ἐπιφανειακὴ, ἀνάμεσα στὸ περιεχόμενο ὀρισμένων τραγουδιῶν καὶ στὴ λειτουργία τους, (στὴ θέση τους μέσα στὸ χῶρο, στὸ χρόνο καὶ στὴ φάση ὀρισμένης ἐκδήλωσης κτλ.). Τὸ τραγούδι αὐτὸ ἦταν κατὰ κάποιο τρόπο ἓνα σύνθημα, μιὰ προειδοποίηση καὶ προτροπὴ συγχρόνως γιὰ τὴ διάλυση τοῦ χοροῦ κατὰ τὸ ἡλιοβασίλεμα, γιατί οἱ γυναῖκες ἔπρεπε νὰ ἐπιστρέψουν στὰ σπίτια τους, πρὶν νυχτώσει³¹. Οἱ ἄγραφοι νόμοι τῆς κοινότητος ἦσαν στὸ σημεῖο αὐτὸ πολὺ αὐστηροὶ καὶ ἐνῶ φαίνονταν ὅτι ρύθμιζαν μόνο τὴ ζωὴ καὶ κοινωνικὴ συμπεριφορὰ τῶν γυναικῶν, ρύθμιζαν μαζὶ καὶ τὴ λειτουργία τοῦ τραγουδιοῦ. Μέσα σὲ χρονικὸ διάστημα λίγων ὥρῶν οἱ γυναῖκες ἔπρεπε νὰ χορέψουν ὀρισμένα τραγούδια. Ἐξέλεγαν βέβαια ὀρισμένα ἀπὸ ἓνα εὐρύτερο ρεπερτόριο πασχαλιάτικων τραγουδιῶν, φρόντιζαν ὥστόσο νὰ τραγουδήσουν τραγούδια τέτοια καὶ τόσα ποὺ χρειάζονταν, γιὰ νὰ καλύψουν ὅλα τὰ εἶδη τῶν πασχαλιάτικων χορῶν³², μὲ τοὺς ὁποίους δὲν μπορούμε βέβαια ν' ἀσχοληθοῦμε ἐδῶ στὰ πλαίσια μιᾶς ἀνακοίνωσης. Θὰ περιγράψουμε μόνο τὸν τρόπο ἐκτέλεσης τῶν τραγουδιῶν: Ἡ κάθε χορευτικὴ ομάδα διακρινόταν κατὰ τὴν ἐκτέλεση τοῦ τραγουδιοῦ σὲ δυὸ ἴσα περίπου μέρη. Κάποια παντρεμένη ἢ καὶ ἀνύπαντρη ἀπὸ τὸ α' ἢ β' μέρος τῆς χορευτικῆς ομάδας ἀρχίζει ἓνα

30. Τὸ κείμενο καὶ τὴ μουσικὴ καταγραφή τοῦ τραγουδιοῦ θὰ παραθέσω πρὶν κάτω.

31. Ὁ χορὸς, ὅταν γινόταν μετὰ τὴ θεία λειτουργία καὶ ὡς τὸ μεσημέρι, τελειώνει μὲ κάποιο ἄλλο τραγούδι.

32. Οἱ πασχαλιάτικοι γυναικεῖοι χοροὶ ἦσαν ἴδιοι περίπου μὲ τοὺς ἀποκριάτικους. Βλ. ΛΑΠΘ, ἀρ. 23, Κ.Δ. Τσαγγαλᾶ, "Ἔθιμα καραγκούνικα, 1962, σ. 14-19. Διαφορετικὸς ἦταν ὁ χορὸς μὲ τὸν ὁποῖο χορεύονταν τὰ τραγούδια: α') *Κόρη ξανθὴ τραγούδησι καὶ β')* *Ἥλιους πααίν' στὴ μάνα του*. Βλ. ΛΑΠΘ, ἀρ. 23, δ.π., σ. 26.

πασχαλιάτικο τραγούδι καὶ μαζί της τραγουδοῦσαν τὴν πρώτη μελωδικὴ ἐνότητα τοῦ τραγουδιοῦ (ποὺ συνέπιπτε μὲ τὸν α' στίχο) μόνο ὅσες ἀνῆκαν στὸ ἴδιο μέρος τῆς χορευτικῆς ομάδας. Τὴν ἴδια μελωδικὴ ἐνότητα (ἐπομένως τὸν ἴδιο στίχο) ἐπαναλάμβανε ὕστερα τὸ ἄλλο μισὸ μέρος τοῦ χοροῦ. Οἱ γυναῖκες ποὺ εἶχαν ἀρχίσει τὸ τραγούδι προχωροῦσαν τώρα στὴ δεύτερη μελωδικὴ ἐνότητα, ποὺ ἐπαναλαμβάνονταν πάλι ἀπὸ τὸ ἄλλο μισὸ τοῦ χοροῦ κ.ο.κ. Ἔτσι ὁμοῦς τὰ μακρὰ ἀφηγηματικὰ τραγούδια, ὅπως οἱ παραλογές καὶ τὰ ἀκριτικά, ποὺ ἀποτελοῦσαν τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν πασχαλιάτικων τραγουδιῶν, δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ ἐκτελεστοῦν ὁλόκληρα, κι αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο τὰ τραγούδια αὐτὰ μᾶς σώθηκαν κολοβὰ ἢ μᾶς σώθηκαν μόνο μερικὲς στροφές τους. Σὲ ὁρισμένα ἄλλα χωριὰ μάλιστα, ὅπως π.χ. στὰ Μ. Καλύβια Τρικάλων, ἡ κάθε μελωδικὴ ἐνότητα ἐπαναλαμβάνονταν χωριστὰ ἀπὸ τὴν καθεμιὰ ἀπὸ τὶς 4 κοινωνικὲς ομάδες τοῦ χοροῦ³³, ἐπαναλαμβάνονταν δηλαδὴ 4 φορές, πράγμα ποὺ σήμαινε πὼς μόνο τὰ πολὺ μικρὰ τραγούδια ἦταν δυνατὸ νὰ ἐκτελεστοῦν ὁλόκληρα.

Παρουσιάσαμε ἐδῶ σὲ γενικὲς γραμμὲς τὸν τρόπο ἐκτέλεσης τῶν πασχαλιάτικων τραγουδιῶν³⁴ μαζί μὲ τοὺς ἄγραφους νόμους ποὺ ρυθμίζουν τὴ λειτουργία τους. Ὅμως πρέπει νὰ προσθέσουμε ὁρισμένα καὶ γιὰ τὸ ρόλο καὶ τὴ χρησιμότητα τῶν τραγουδιῶν τοῦ πασχαλιάτικου κύκλου στὰ πλαίσια τῆς κοινότητας.

Τὰ τραγούδια τοῦ Πάσχα εἶναι ὀργανικὰ δεμένα μὲ μιὰ λαϊκὴ λατρευτικὴ καὶ κοινωνικὴ ἐκδήλωση καὶ συμβάλλουν στὴν πραγμάτωση τοῦ σκοποῦ τῆς ἐκδήλωσης αὐτῆς. Καὶ ὁ σκοπὸς εἶναι διττός. Λατρευτικὸς καὶ κοινωνικός. Λατρευτικὸς σκοπὸς εἶναι ὁ ἑορτασμὸς τῆς Ἀνάστασης (ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ περιεχόμενο ὁρισμένων τραγουδιῶν) μὲ μιὰ κοινὴ διασκέδαση, τοὺς χοροὺς καὶ τὰ τραγούδια, στὰ ὁποῖα ὅμως γιὰ κοινωνικοὺς πάλι λόγους δὲν ἐπιτρέπεται ἡ ἐνεργὸς συμμετοχὴ τῶν ἀντρῶν. Οἱ ἄντρες σύμφωνα μὲ τοὺς ἄγραφους νόμους τῆς κοινότητας δὲν ἔχουν καμιὰ θέση στοὺς χοροὺς αὐτοὺς τῶν γυναικῶν, συμμετέχουν ὅμως παθητικὰ ὡς θεατὲς καὶ ἀκριβῶς σ' αὐτὴ τὴ συμμετοχὴ τοὺς ἔγκειται ὁ κοινωνικὸς ρόλος τῆς ὅλης ἐκδήλωσης (τραγουδιοῦ καὶ χοροῦ), ἡ ὁποία εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς λίγες εὐκαιρίες καὶ μάλιστα ἡ καλύτερη «νὰ βγοῦν καὶ νὰ φανοῦν οἱ γυναῖκες στὴν κοινωνία», ὅπως λένε. Τὰ περισσότερα συνοικέσια ἀρχίζαν ἀπὸ τὴν ἐκλογή τῆς νύφης στὸ σεργιάνι, δηλαδὴ στὴ συγκέντρωση τῶν μελῶν τῆς κοινότητας στὸ «χ'ροστάσι» καὶ στοὺς χοροὺς τῶν γυναικῶν. Ἐκεῖ οἱ κοπέλες φαίνονταν καὶ ἀπὸ τὴ σειρά τους στὸ

33. Τὴν πληροφορία χρωστῶ στὴ φοιτήτρια τῆς Φιλοσ. Σχ. τοῦ Πανεπ. Ἰωαννίνων Δέσποινα Καραλῆ, ἐτ. 23, ἀπὸ τὰ Μ. Καλύβια Τρικάλων.

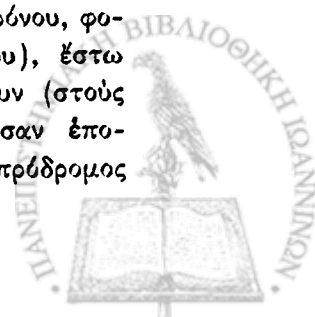
34. Ὅρισμένα ἀπ' αὐτά, ὅπως π.χ. τὸ τραγούδι «Ὁ Γιάννης φίδι σκότουνσι», ποὺ ἀναφέραμε, τὸ τραγούδι «Κουστάκη μὴ γκξουδιάζισι», τὸ τραγούδι «Σαρανταδὺν Τουρκοῖποιλα» κ.ἄ., ἀνήκουν καὶ στὸν κύκλο τῶν ἀποκριάτικων τραγουδιῶν, μὲ ἄλλη ὅμως μελωδία.

χορό και από την ένδυμασία τους ποιές ἦσαν για τὸ «πρόκειται», δηλ. ἔτοιμες για γάμο. Ἐκεῖ μπορούσε νὰ ἰδεῖ κανεὶς τὴν καθεμιὰ καὶ συγκριτικά. Γιατὶ οἱ μοναδικές εὐκαιρίες ἐπίσημης ἐμφάνισης (στὸ χορὸ) για τὶς γυναῖκες ἦσαν οἱ γιορτές τῆς Ἀποκριᾶς καὶ τοῦ Πάσχα, τοῦ Ἀγίου Γεωργίου (23 Ἀπριλίου) καὶ τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου (2 Μαΐου) — στίς δυὸ τελευταῖες οἱ γυναῖκες χόρευαν πάλι πασχαλιάτικα τραγούδια — καθὼς καὶ οἱ γάμοι, ἂν ἐξαιρέσουμε τὸν ἐκκλησιασμό, ποὺ δὲν εἶχε ὅμως χαρακτήρα τόσο κοινωνικό, ὅσο λατρευτικό, γιατί οἱ γυναῖκες στὴν ἐκκλησία παρέμεναν στὸ νάρθηκα μακριὰ ἀπὸ τοὺς ἄντρες, τῶν ὁποίων ἡ θέση ἦταν στὸν κυρίως ναό. Στὴν περίπτωση ὅμως τῶν πασχαλιάτικων, καθὼς καὶ τῶν ἀποκριάτικων, χορῶν οἱ ἄντρες σχημάτιζαν ἓνα μεγάλο κύκλο γύρω ἀπὸ τοὺς χοροὺς καὶ δὲν πρόσεχαν τὰ τραγούδια τῶν γυναικῶν, ἀλλὰ τὶς ἴδιες τὶς γυναῖκες. Ἔτσι τὰ τραγούδια τοῦ Πάσχα, ποὺ ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενό τους ἀνήκουν κυρίως στὰ ἀκριτικά, στίς παραλογές καὶ στὰ τραγούδια τῆς ἀγάπης, χρησίμευαν στὴν πραγμάτωση τῶν σκοπῶν ποὺ ἀναφέραμε καὶ κυρίως τοῦ κοινωνικοῦ σκοποῦ³⁵, ποὺ ὑπῆρχε πίσω ἀπὸ τὴ θρησκευτική-λατρευτική ἐκδήλωση τῆς γιορτῆς τοῦ Πάσχα. Σήμερα στὸ παλιὸ «χ'ροστάσι» γίνεται ἡ «βόλτα», ὅπως λέγεται, κάθε ἀπόγευμα Κυριακῆς ἢ γιορτῆς. Ἡ βόλτα ἀντικατέστησε τοὺς χοροὺς τοῦ Πάσχα καὶ τῆς Ἀποκριᾶς καὶ ἔχει τὴν ἴδια μ' αὐτοὺς κοινωνικὴ σημασία στὰ χρόνια μας.

Αὐτὸν τὸ ρόλο ἔπαιζαν τὰ τραγούδια τοῦ Πάσχα, ὅταν ἦσαν «σὲ πλήρη λειτουργία». Τώρα οἱ χοροὶ δὲ γίνονται πιά ἐδῶ καὶ ἀρκετὰ χρόνια. Στὸν Παλαμᾶ σταμάτησαν γύρω στὸ 1955-1960. Σὲ ὀρισμένα ἄλλα χωριὰ γίνονταν ὡς τὸ 1966. Τὸ θεσσαλικὸ πασχαλιάτικο τραγούδι δὲ «λειτουργεῖ» πλέον. Εἶναι στὴν οὐσία νεκρὸ καὶ ἄταφο, θὰ λέγαμε, γιατί οἱ φορεῖς τοῦ ζοῦν βέβαια ἀκόμα, ἀλλὰ δὲν τραγουδοῦν παρὰ μόνο για χάρη τῶν λαογράφων. Ὅταν ὅμως πεθάνουν οἱ φορεῖς του, ποὺ σήμερα εἶναι πάνω ἀπὸ 50 ἐτῶν, θὰ ταφεῖ μαζί τους καὶ τὸ θεσσαλικὸ πασχαλιάτικο τραγούδι.

35. Οἱ πασχαλιάτικοι χοροὶ εἶχαν μεγαλύτερη κοινωνικὴ σημασία ἀπ' ὅ,τι οἱ ἄλλοι, γιατί σ' αὐτοὺς ἀκριβῶς τοὺς χοροὺς οἱ κοπέλες ποὺ ἔφταναν σὲ ἡλικία γάμου (20 ἐτῶν) φοροῦσαν για πρώτη φορά τὴν ένδυμασία τῆς ὑποψήφιας για γάμο, «τ' ἄσπρα» ἢ «τὰ γκα-ραγκούν'κα», ὅπως ἔλεγαν, περνώντας ἔτσι σὲ μιὰν ἄλλη κοινωνικὴ ὁμάδα ἡλικίας. Γι' αὐτὸ σ' αὐτοὺς τοὺς χοροὺς παρουσιάζονταν ὡς ὑποψήφιας για γάμο καὶ κοπέλες ποὺ τὸν προηγούμενο χρόνο, ἀλλὰ καὶ στοὺς προηγούμενους χοροὺς τῆς Ἀποκριᾶς τοῦ ἴδιου χρόνου, φοροῦσαν ἀκόμα «τὰ γαλάζια» (ένδυμασία κοριτσιῶν ποὺ δὲν ἦσαν σὲ ἡλικία γάμου), ἔστω καὶ ἂν εἶχαν φτάσει στὴν ἡλικία αὐτή. Ἐπρεπε νὰ φτάσει τὸ Πάσχα για νὰ φορέσουν (στοὺς πασχαλιάτικους χοροὺς πρῶτα) τὴ στολὴ τῆς ὑποψήφιας. Οἱ χοροὶ τοῦ Πάσχα ἦσαν ἐπομένως ἓνα σπουδαῖο ὄρσημο, μιὰ σπουδαία καμπὴ στὴ ζωὴ τῶν κοριτσιῶν καὶ πρόδρομος μιᾶς ἄλλης πιὸ σπουδαίας, τοῦ γάμου.

Στὴ συνέχεια παραθέτω ὀρισμένα πασχαλιάτικα τραγούδια³⁶ ἀπὸ τὸν Παλαμᾶ Καρδίτσας :

A'.

Τρεῖς λυγρὲς κοιλοπονοῦν³⁷.

- Τρεῖς³⁸ λυγρὲς κοιλοπονοῦν, νυφούλα κι ἀντραδέρφη.
Κὶ πιθιρὰ καθόντανι, τὸν Θεὸ παρακαλοῦσι :*
- *Θέ μου, νὰ κάν' ἡ νύφη μου ἕναν μιγάλλον ὄφκιου³⁹,
νὰ κάν' κὶ δυχατέρα μου ἕνα βασιλουπαίδι.*
- 5 *Κι ἦρθι κερὸς ἀδίσιφτους⁴⁰ κὶ χρόνους οὐργιασμένους
κὶ κάν' ἡ νύφη τοῦ πιδὶ κὶ δυχατέρα τ'ς ὄφκιου.
Κὶ παίρ' τῆς νύφης τοῦ πιδί, τὸν βάν' στὴ δυχατέρα.
Κὶ τοῦ πιδὶ κουβέντιαζι 'ποὺ μὲς στὴ σαρμανίτσα⁴¹.
— Τ'ς μάνας μ' τοῦ γάλα ἦταν γλυκό, τ'ς τχειάζου μ'⁴² πικρὸ φαρμάκι.*

36. Μερικὰ ἄλλα ἔχω δημοσιεύσει εὐκαιριακὰ σὲ ἄλλες ἐργασίες. Βλ. π.χ. Κ.Δ. Τσαγγαλᾶ, 'Ακριτικά τραγούδια στὴ Θεσσαλία, ὁ.π., σ. 164 Α' (Νό Γιάννης φίδι σκότουςι), 177 Β' (Μάνα μ', γιὰ δὲ μὶ χαίρισι), 179 ΣΤ' (Κουστάκη μὴν γκξουδιάζισι), 191 Α' - 192 (Τρεῖς Τοῦρκοι, τρεῖς γιανιτσαρῖοι), 200 Α' - 201 (Γιὰ 'δέστε τίς καμαρουτές τοῦ Κωσταντίνου μάνα), 203 Β' (Σαρανταδὺὸ Τουρκόιπουλα τὴ Μάρω κυνηγοῦσαν), καὶ τοῦ ἴδιου, 'Ο Διγενὴς βοσκὸς στὰ τραγούδια τῆς Θεσσαλίας. Λαογραφία τ. ΚΘ (1974), σ. 232-233. Βλ. ἐπίσης τοῦ ἴδιου, Probleme etc. Jahrbuch des Österr. Volksliedwerkes, Band 27 / 1978, σ. 15 (μουσικὴ καταγραφή τοῦ τραγ. «Τρεῖς λυγρὲς κοιλοπονοῦν»), σ. 18, 4a (μουσ. κατ. τοῦ τραγ. «Χίλιοι μαστόροι δοῦλιβαν»), σ. 19, 5a (μουσικὴ κατ. τοῦ τραγ. «Κόρη ξανθὴ τραγούδησι»). Ἀπὸ τὰ τραγούδια ποὺ δημοσιεύονται ἐδῶ τὰ Θ' καὶ ΙΒ' ἠχογράφησα ἀπὸ τὴν Εὐανθία Παπαβαίου - Φαλάγγα, (γενν. τὸ 1919), καὶ ὅλα τὰ ἄλλα (Α' - καὶ ΙΑ') κατέγραψα ἀπὸ τὴν Εὐθαλία Τρουβᾶ - Τσαγγαλᾶ, (γενν. τὸ 1912), ἐνῶ ὀρισμένα ἠχογράφησα ἀπὸ ἄλλες γυναῖκες, ποὺ ἀναφέρονται στὰ σχόλια τῶν τραγουδιῶν στὶς ὑποσημειώσεις. Γιὰ τὰ τραγούδια Β', Γ' καὶ Ε' βλ. ταινία 1η (1962), πλ. 1η, ἀρ. τραγ. 2, 4 καὶ 5 ἀντίστοιχα, τῆς ἠχογρ. συλλογῆς μου στὸ Λαογρ. Ἀρχ. τοῦ Παν. Θεσσαλονίκης. Στοὺς πληροφορητὲς-τραγουδιστὲς ποὺ ἀνέφερα σὲ διάφορα σημεῖα τῆς ἐργασίας χρωστῶ καὶ ἀρκετὲς πληροφορίες γιὰ τὴ λειτουργία τῶν τραγουδιῶν τοῦ Πάσχα στὸ χωριὸ Παλαμᾶς καὶ τοὺς εὐχαριστῶ. Εὐχαριστῶ θερμὰ καὶ τὸ μουσικολόγο κ. Παντελὴ Καβακόπουλο, ποὺ γιὰ χάρη μου κατέγραψε στὸ πεντάγραμμο ὀρισμένα ἀπὸ τὰ τραγούδια ποὺ παραθέτω στὴν ἐργασία μου αὐτή.

37. Μὲ τὰ τσακίσματα τὸ τραγούδι προχωρεῖ κατὰ ἕνα στίχο ὡς ἐξῆς :

*Τρεῖς λυγρὲς κοιλοπονοῦν - κοιλοπονοῦν,
νυφούλα κι ἀντραδέρφη - νυφούλα κι ἀντραδέρφη'.*

38. Χρήση τοῦ ἀριθμοῦ 3, λόγῳ τῆς ἰδιαίτερης σημασίας του στὴ λαϊκὴ ἀντίληψη, ἀντὶ τοῦ 2.

39. φίδι.

40. δίσεκτος.

41. κούνια. Λέγεται καὶ μπισίκι σὲ ἄλλα χωριά τῆς Δ. Θεσσαλίας.

42. τῆς θειᾶς μου.

B'.

Σαράντα χρόνους ἔκανα⁴³.

Μουσ. καταγρ. Τ.αντ. Καβακίopoulos.

$\text{♩} = 104$ Α' ΜΕΡΟΣ

Γιέ εμ', σαράντα χρό γιέ εμ', σα ρα ντα
 χρό γιέ εμ', σαράντα χρό νο νους
 'Ε κα νά,
 νά βρεί σου πε ρι βό λι,
 Γιῶρ γο ο μ' ξε νι ζε μέ νι...

Σαράντα χρόνους ἔκανα νὰ στήσουν περιβόλι.
 Σταίνου μηλιές, τρανταφυλλιές, μηλιές κι κυπαρίσσια.
 Κι ὅσα πουλάκια κι ἂν διαβοῦν νοῦλα νὰ κατοικήσουν.
 Κι ἓνα πουλὶ θαλασσινὸ δὲ θέλ' νὰ κατοικήσει.
 Νὰ μείνει σὶ χλουρὸ κλαρί, φουβᾶτ' ἀπὸ τοὺς κλέφτις.
 Νὰ μείνει σὲ ξιρὸ διντρί, φουβᾶτ' ἀπ' τοὺν πιτρίτη⁴⁴.

43. Μὲ τὰ τσακίσματα προχωρεῖ κατὰ ἓνα στίχο ὡς ἐξῆς :

Γιέ μ', σαράντα χρό-γιέ μ, σαράντα χρό-γιέ μ, σαράντα χρό-νό-ρους ἔκανα
 νὰ στήσουν περιβόλι, Γιῶργο μ' ξεριτεμένι.

Γιέ μ', σταίνου μηλιές κτλ.

Τὸ τραγούδι ἠχογράφησα τὸ 1962 ἀπὸ τὶς ἐξῆς γυναῖκες : Χρυσιὰ Ἀργάτη - Καπνιά
 (γενν. τὸ 1923), Ἑλένη Καρακώστα (γενν. τὸ 1907), Βάια Τζιώτα (γενν. τὸ 1912) καὶ
 Εὐθαλία Τσαγγαλᾶ (γενν. τὸ 1912).

44. πετρίτης = ἀρπακτικὸ πτηνὸ, ποὺ μοιάζει μὲ τὸ κιρκινέζι.

Γ'.

Ἠλιους πααίν' στή μάνα του⁴⁶.

$\text{♩} = 100$ Μουσ. καταγγ. Παντ. Καθακρόπουλος.

Λιέ εει ν'ή λιους πα
 ταί' αιν πα' ταίν' στή' μα
 α να του ου, -

Νῆλιους πααίν' στή μάνα του θιλὸς κὶ βουρκουμένους.

Κὶ σὰν δοὺν εἶδι μάνα του νῶξου μιριά 'π' τὴν μπόρτα,
 χύθ' κὶ κὶ τοὺν ἀγκάλιασι κὶ τοὺν σταυρουφιλοῦσι :

— Νῆλιον μ', μὶ ποιοὺν μάλουσις κὶ ἤρθις βαλαντουμένους⁴⁶;

- 5 Μηνὰν μὶ τ' ἄστριον μάλουσις, μηνὰν μὶ τοῦ φιγγάρι,
 μηνὰν μὴ τοὺν αὐγερινό, ποὺ πάει κὶ βασιλεύει;

Δ'.

Γκιφύρ' εἶχα στή θάλασσα⁴⁷.

Γκιφύρ' νεῖχα στή θάλασσα κὶ σκάλα μὲς στὰν "Αδῆ⁴⁸

κὶ ἀνέβινα - κατέβινα τοῦ Χάρου χιριτοῦσα :

— Δεῖξι μι, Χάρι μ', δεῖξι μι τοῦ πότι θὰ πιθάνου!

— Ταχιά Σαββάτου νὰ λουστεῖς, τὴν Γκυριακὴ ν' ἀλλάξεις

- 5 κὶ τὴ Διφτέρα τοῦ προντ' θὰ ἔρθου νὰ σὶ πάρου.

45. Μὲ τὰ τσακίσματα προχωρεῖ ὡς ἑξῆς :

Λιέει νῆλιους παῖταί - παῖταίν' στή μα-νά-να του
 θιλὸς κὶ βου-νου-ρκουμένους.
 Λιέει κὶ σὰν κτλ.

Γιὰ τὴν ἠχογράφηση βλέπε ὅσα σημείωσα στὸ προηγ. τραγούδι.

46. βαλαντωμένος : κατσούφης, λυπημένος.

47. Τὸ τραγούδι προχωρεῖ μὲ τὰ τσακίσματα κατὰ ἓνα στίχο :

Λιέει γκιφύρ' νεῖχα στή θάλασσα.

Γκιφύρ' νεῖχα στή θάλασσα κὶ σκα-νά-λα μὲς στὰν "Αδῆ.

48. Ἀντί : στὸν "Αδῆ, προφανῶς ἀπὸ προληπτικὴ ἀφομοίωση.

Ε'.

Μάνα κουράσ' (ἢ :κουρίτσ') ἀπὸ εἶδα 'γώ⁴⁹.

Μουσ. καταγρ. Παντ. Καβακόνουλος.

♩ = 76 Α' ΜΕΡΟΣ

Μω ρέ, μά να αμ', κο ρά κο
 ράσ' ά α πού οἶ δα
 'γώ. Μά Β' ΜΕΡΟΣ
 ναμ', κο ράσ' ά πόει δα 'γώ ν'ι
 γιές ν'άρ γά ετη νέ βρύ ενε ν'ι
 γιές ν'άρ' γά ετη νέ βρυ...

- Μάνα, κουράσ', ἀπὸ εἶδα 'γώ νιψιές⁵⁰ ἀργά στή βρύση!
 — Κι ἂν τοῦ εἶδης, γιέ μ', κὶ σὶ ἄρισι, στείλι προυξινητάδης.
 Στείλι τὸν "Αἰγιου Θόδουρον, τὸν "Αἰγιου Κουσαντίνου.
 Κι ἂν δὲ σὶ σώσει τὴ δουλειά, σύρι κὶ μαναχός σου!

49. Μὲ τὰ τσακίσματα :

Μωρέ, μάνα, κουρίτσ' - κουρίτσ' νάπὸν εἶδα 'γώ!

Μάνα κουρίτσ' νάπὸν εἶδα 'γώ νιψιές ἀργά στή βρύση,
 νιψιές ἀργά στή βρύση.

Μωρὲ κὶ ἂν τοῦ εἶδης...

Γιὰ τὴν ἠχογράφηση βλ. ὅσα σημειώσα παραπάνω γιὰ τὸ Β' τραγούδι.

50. ἐψιές (ἀπὸ τὸ ὀψέ) = χτές βράδυ.

ΣΤ'.

Ἀνάμισα τρεῖς θάλασσας⁵¹.

- Νανάμισα τρεῖς θάλασσας πύργους θιμιλιουμένους.
 Κι ἀπάνου κόρη κάθονταν φλουράκια νάοματιάζει.
 Νάοματιάει - ξιαοματιάει, νίννιὰ ῥομαθίτεις φκιάνει.
 Τὶς πέντι βάνει στοὺν λιμό, τὶς τέσσις στὰ στήθη.
 5 Στοὺν μπαλκουνάκι νῆβγινι, τοὺν ἥλιον σνιμπαίζει :
 — Γιὰ ἔβγα, ἥλιον μ', κὶ νὰ βγοῦ, νὰ λάμπεις κὶ νὰ λάμπου.
 Νῆλιον μ', μὴ τὴν ἀχτίδα σου μαραίνεις τὰ χουρτάρια
 κὶ γὼ μὴ τὰ φλουράκια μου μαραίνου παλικάρια.

Ζ'.

Μαρή κόρη Μυριώτισσα.

Μουσ. καταγρ. Παντ. Καβακόπουλος.

$\text{♩} = 80$ Α' ΜΕΡΟΣ

Λιέ ει μα ρή κό ρη κό ρη Μυ
 ριώ τι 16 6α, μα ρή κό
 Β' ΜΕΡΟΣ
 ρη Μυ ριώ τι 6α καί
 αι αι χαμη λά ζω μέ νη καί
 αι χαμη λά ζω μέ....

Μαρή κόρη Μυριώτισσα, κόρη Μυριωτοπούλα⁵²

51. Μὲ τὰ τσακίσματα προχωρεῖ κατὰ ἓνα στίχο :

Νανάμισα τρεῖς θάλασσας, τρανταφυλλάκι μ' κόκκινου,
 πύργους θιμιλιουμένους, μήλου μου μυρισμένον.
 Κι ἀπάνου κόρη...

52. Πρέπει ἀνάμεσα στὸν α' καὶ β' στίχο νὰ παρεμβалλόταν ἄλλος, πιθανῶς ὁ στίχος:
 «μὴ τὰ δασιά σου τὰ κουμπιὰ κὶ μὴ τὰ μαῦρα μάτια», πού τὸν βρῖσκουμε ὡς : ἐσὺ μὴ τὰ

κὶ μὶ τ' ἀσημουζούναρου κὶ χαμπηλὰ ζουμένη.

— Νόντας ῥαστήθ' κὶ οὐρανὸς κὶ θιμιλιώθ' κὶ τόπους,
τότ' κὶ νιὸς μὶ φίλησι, μικρὴ βουργαροπούλα⁵³.

Γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ περιεχομένου τοῦ τραγουδιοῦ εἶναι ἀπαραίτητα ἐδῶ τὰ τσακίσματα. Χωρὶς τὸ «ποὺ σ' ἔχουν φιλημένη», τὸ ὁποῖο ἔχει θέση τσακίσματος, δὲν ἔχει νόημα ὁ τέταρτος καὶ ὁ πέμπτος στίχος.

Λιέει μαρὴ κόρη - κόρη Μυριώτισσα. Μαρὴ κόρη Μυριώτισσα,
κόρη Μυριωτοπούλα - κόρη Μυριωτοπούλα.

Λιέει κὶ μὶ τ' ἀση - τ' ἀσημουζούναρου. Κὶ μὶ τ' ἀσημουζούναρου
κὶ χαμπηλὰ ζουμένη, ποὺ σ' ἔχουν φιλημένη...

Η'.

Σήμιρα, Χρίστου μ', Πασκαλιά⁵⁴.

Σήμιρα, Χρίστου μ', Πασκαλιά, ποὺ λέν «Χριστὸς ἀνέστη».

Στουλίζουν μάνις τὰ πιδιὰ κὶ πιθιρὲς τὶς νύφες.

Στουλίζ' κὶ μένα μάνα μου μί' ν' ἄνθ' ἀπ' τοῦ λουλούδι.

Θ'.

Σήμιρα, Ντούλα μ', Πασκαλιά⁵⁵.

Σήμιρα, Ντούλα μ', Πασκαλιά, ταχιά τοῦ πανηγύρι.

Νάλλάζουν μάνις τὰ πιδιὰ κὶ πιθιρὲς τὶς νύφες

κὶ σύ, Ντούλα μ', στὴ φυλακὴ, στῆς Λάρ' σας τὰ μπουντρούμια.

Σαπίσαν τὰ γιλέκια σου στοὺν τοίχου ἀκουμπισμένους.

δασιά κουμπιά κλπ. στὰ ἀποκριάτικα τραγούδια. Πάντως ἡ μετάβαση ἀπὸ τὸν πρῶτο στὸ δεύτερο στίχο εἶναι κάπως βιασμένη. Στὴν ἠχογραφημένη παραλλαγή παραλείπεται ἀπὸ τὸν πρῶτο στίχο τὸ δεύτερο ἡμιστίχιο (κόρη Μυριωτοπούλα) καὶ τὴ θέση του παίρνει τὸ δεύτερο ἡμιστίχιο τοῦ δευτέρου στίχου (κὶ χαμπηλὰ ζουμένη). Τὸ τραγούδι ἠχογράφησα τὸ 1977 ἀπὸ τὴ Χρυσιὰ Ἀργάτη - Καπνιά, (γενν. τὸ 1923).

53. βουργαροπούλα : Ὁμορφο πουλάκι μὲ ἰδιαίτερη θέση στὰ θεσσαλικά τραγούδια. Μεταφορικὰ λέγεται γιὰ τὴν ὁμορφὴ γυναίκα. Πρβλ. τὸ τραγούδι τοῦ γάμου:

Μὲ τὴν εὐχὴ σου, μάνα μου, βουργάρα θὰ σὶ φέρουν,
πῶχει τὰ νύχια κόκκινα κὶ τὰ φτιρὰ γαλάζια.

54. Μὲ τὰ τσακίσματα :

Μωρὲ σήμιρα, Χρίστου μ', Πασκαλιά. Σήμιρα, Χρίστου μ', Πασκαλιά,
ποὺ λέν «Χριστὸς ἀνέστη» - ποὺ λέν «Χριστὸς ἀνέστη».
Μωρὲ στουλίζουν μάνις...

55. Μὲ τὰ τσακίσματα :

Σήμιρα, Ντούλα μ', Πασκαλιά - βρὲ Πασκαλιά,
ταχιά τοῦ πανηγύρι - ταχιά τοῦ πανηγύρι.

Πρβλ. καὶ τὸ προηγούμενο τραγούδι Η', ποὺ εἶναι γνωστὸ στὸ συνοικισμὸ Ροῦμ Παλαμᾶς, ἐνῶ τὸ Θ' εἶναι γνωστὸ μόνο στὸ συνοικισμὸ Χαντάκι Παλαμᾶς.

I'.

Πουλάκ' πού πάει κι λάλησι⁵⁶.

*Πουλάκ' πού πάει κι λάλησι μέσα στὴν καλαμίτσα.
Μ' οὐδὲ λαλοῦσι σὰν πουλὶ οὔτι σὰ χιλιδόνι,
μούγκι⁵⁷ λαλοῦσι κι ἔλιγι νᾶνθρώπινη φουνίτσα.
Βασιλουπούλα τ' ἄκουσι 'πό 'να γυαλένιον πύργου.
— Μά(ν) τὶ λαλιὰ 'χεις, βρὲ πουλί, μά(ν) τὶ καλὴ φουνίτσα!
— Κυρά μου, τὶ μὴ ζήλιψις ἰμένα, τούι πουλάκι;
Νισὺ τρώγεις νᾶφρό⁵⁸ ψουμί κί 'γὼ βουσκοῦ χουρτάρι.
Νισὺ ἔχεις τὰ πιδάκια σου σὶ στρῶμα, σὶ γιουργάνι⁵⁹
κὶ 'γὼ 'χου τὰι πουλάκια μου μέσα στὶς καλαμίτσες.*

IA'.

Φέτους θὰ γένει πόλιμους⁶⁰.

*Φέτους θὰ γένει πόλιμους, θὰ γένει κι ἀνταρσία.
Θὰ κλάψουν μάνις γιὰ πιδιά, γυναικὶς γιὰ τοὺς ἄντρες.
Θὰ κλάψει κι μιὰ νιόνυφη, τρία μισροῦ νυφούλα.
Γιμίζουν κάμποι 'Αρβανιτιὰ κι τὰι βοννὰ μπαϊράκια
κὶ τὰ καημένα Τρίκαλα γιουμίζουν φανταράκια⁶¹.*

IB'.

Τῆς χήρας γιὸς ἀρρώστησι⁶².

*Τῆς χήρας γιὸς νᾶρρώστησι, τῆς χήρας παλικάρι.
Πέντι γιατροὶ τοὺν γιάτριναν κι γιατρινοὺς δὲν ἔχει.
Μάνα κρατοῦσι τοὺν κιρὶ κι γιὸς λιγουνψυχοῦσι.*

56. Μὲ τὰ τσακίσματα :

*Πουλάκ' πού πάει κι λάλησι - κι λάλησι
μέσα στὴν καλαμίτσα - μέσα στὴν καλαμίτσα.*

57. 'Απὸ τό : μόνο καί.

58. ἀφράτο.

59. εἶδος παπλώματος.

60. Μὲ τὰ τσακίσματα :

*Φέτους θὰ γένει πόλιμους - βρὲ πόλιμους,
θὰ γένει κι ἀνταρσία - θὰ γένει κι ἀνταρσία.*

61. 'Ο τελευταῖος στίχος εἶναι προφανῶς νεώτερη προσθήκη.

62. Μὲ τὰ τσακίσματα :

*Τῆς χήρας γιὸς νᾶρρώστησι - νᾶρρώστησι,
τῆς χήρας παλικάρι - τῆς χήρας παλικάρι.*

- Για ζήβα⁶³, μάνα μ', τοῦ κιρὶ κὶ τρέξι στοὺς παπάδεις!
- Τὶ λιές αὐτοῦ, νύγιόκα μου; Τὶ λιές; Τὶ κουβιντιάζεις;
Τὴν κόρη π' ἀρραβώνιασις σαποῦ θὰ τὴν ἀφήσεις;
- Μάνα κακή, μάνα ζουρλή, μάνα μ', κακὸ κιφάλι,
δὲν κλαῖς, μάνα μ', τὰ νιάτα μου, δὲν κλαῖς τὴ λιβιντιά μου,
μού(ν) μπᾶς κὶ κλαῖς τὴ νύφη σου, τὴν ξέν' τὴ δυχατέρα;
Ναὐτὴ ταχιά θὰ παντριφτεῖ κὶ ἄλλουν ἄντρα θὰ πάρει
κὶ ἴγώ, μανούλα μ', θὰ χαθοῦ, μανούλα μ', θὰ πιθάνου!

63. ζήβα = σβῆσε

ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ. Α. ΜΠΕΝΑΤΣΗ

Η ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΕΝΟΣ ΠΟΙΗΜΑΤΟΣ ΜΕ ΒΑΣΗ ΤΟ ΔΗΜΙΟΥΡΓΟ ΤΟΥ¹

Συχνά μᾶς ἀπασχολεῖ στίς συζητήσεις μας ἡ διδασκαλία τῶν «Νέων Ἑλληνικῶν» καὶ κυρίως τὸ πρόβλημα τῆς ἐρμηνείας ἐνὸς ποιήματος. Ὅσοι δὲν ἀρκοῦνται στίς «Ἀναλύσεις», ποὺ κυκλοφοροῦν στὸ ἐμπόριο, καταφεύγουν σὲ πιὸ οὐσιαστικὲς μελέτες γιὰ νὰ τὸ λύσουν.

Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ βιβλίο τοῦ Γ. Θέμελη, Ἡ διδασκαλία τῶν Νέων Ἑλληνικῶν, Τὸ πρόβλημα τῆς ἐρμηνείας². Στὴ σελίδα 155 ὁ συγγραφέας ἀναλύει τίς «Ἐστιάδες» τοῦ Γρυπάρη. Παρατηροῦμε ὅμως πὼς ἐδῶ δὲν ὑπάρχει βιβλιογραφία καὶ ὁ καθηγητὴς μπορεῖ νὰ δεχτεῖ τίς ἀπόψεις τοῦ μελετητῆ ἢ νὰ τίς ἀπορρίψει.

Πλατύτερες μελέτες ὅπως «Ὁ Παλαμᾶς καὶ ἡ ἐποχὴ του»³ βοηθοῦν πιὸ οὐσιαστικά, γιατί: 1) δίνουν στοιχεῖα γιὰ ὅλα σχεδὸν τὰ ποιήματα τοῦ Παλαμᾶ, ποὺ διδάσκονται στὸ Γυμνάσιο καὶ τὸ Λύκειο⁴ 2) οἱ ἐρμηνεῖες τους μᾶς ὁδηγοῦν στὴ σφαιρικὴ θεώρηση τοῦ ἔργου τοῦ ποιητῆ⁵ καὶ 3) προβάλλουν ἐπιτακτικὰ τὴν ἀνάγκη τῆς μελέτης καὶ ἄλλων ἐξίσου σημαντικῶν μελετῶν⁶.

Καὶ στὴν περίπτωση ὅμως αὐτὴ κάποτε τὰ στοιχεῖα δὲν εἶναι ἐπαρκή⁷

1. Ὁμιλία στὸ προσυνέδριο Παιδείας ποὺ ὁργάνωσε ἡ ΕΛΜΕ Ἰωαννίνων τὸ 1980 στὰ Γιάννενα

2. Δεύτερη ἔκδοση, Θεσσαλονίκη.

3. Αἰμίλιος Χουρμούζιος, ὁ Παλαμᾶς καὶ ἡ ἐποχὴ του, ἔκδοση Διόνυσος, Ἀθήνα 1974.

4. Δειγματοληπτικὰ ἀναφέρουμε ἀπὸ τὰ Κείμενα Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας, Γ' Γυμνασίου, ἔκδοση ΟΕΔΒ, Ἀθήνα 1979 τὰ ποιήματα: «Μεσολόγγι» (τομ. Α', σελ. 120-124), «Τὸ σπίτι ποὺ γεννήθηκα» (τομ. Γ', σελ. 238), «Πατέρες» (τόμ. Γ', σελ. 123-124), «Ὁ Τάφος» (τομ. Α', σελ. 94-97), «Ὁ Δωδεκάλογος τοῦ Γύφτου» (τομ. Β', σελ. 7-203). Ὁ τόμος καὶ ἡ σελίδα παραπέμπουν στὸ Χουρμούζιο.

5. Ἡ ἀποψη πὼς στοὺς «Πατέρες» ὁ Παλαμᾶς «βλέπει στὸ βάθος τοῦ χρόνου τὸν ἀπόγονο τῆς λυρικῆς του φωνῆς» γεννᾷ τὴν ἀνάγκη γιὰ μιὰ εὐρύτερη θεώρηση τοῦ παλαμικοῦ ἔργου, τῆς προσφορᾶς τοῦ ποιητῆ στὴ γενιὰ τοῦ 1880, ἀλλὰ καὶ τῆς ἐπίδρασης ποὺ εἶχε στοὺς νεώτερους ὁμοτέχνους του.

6. Τῆς ἐρμηνείας λ.χ. τοῦ Δωδεκάλογου ἀπὸ τὸν Ι. Συκουτρῆ, Μελέται καὶ ἄρθρα, Ἀθήναι 1956, σελ. 437-515.

7. Βλ. «Τάφος», ὁ.π., σελ. 94-97

και είναι δυνατόν να ξεστρατίσουμε σε αναζητήσεις, που ξεφεύγουν από τις απαιτήσεις της σχολικής διδασκαλίας ή να ασχοληθούμε κυρίως με τους ποιητές, που έχουν πλούσια βιβλιογραφία.

"Όσοι έχουμε τη δυνατότητα να προστρέξουμε σε ξενόγλωσσα βοηθήματα μπορούμε να δουλέψουμε το δημοτικό κυρίως τραγούδι συγκριτικά⁸. Έτσι κατορθώνουμε στην τάξη να προσεγγίσουμε τη σκέψη του λαϊκού ανθρώπου σε εύρωπαϊκή κλίμακα, να διερευνήσουμε τις κρυμμένες λαχτάρες του και να γνωρίσουμε τη «διδασκαλικά αγωγή» του⁹. Δεν είναι όμως πάντα εύκολη ή συγκριτική μελέτη των δημοτικών τραγουδιών, και οι δυσκολίες μεγαλώνουν προκειμένου για την έντεχνη ποίηση¹⁰.

Τέλος τα αφιερώματα των διαφόρων περιοδικών σε ποιητές μάς βοηθούν γενικά στη διδασκαλία. Κάποτε όμως οι πληροφορίες τους για το ποίημα, που μάς απασχολεί, είναι λιγοστές¹¹.

Οι τρόποι αυτοί προσέγγισης ενός ποιήματος δεν είναι μοναδικοί¹². Σε μια διαφορετική μέθοδο θα άνταφερθούμε στη συνέχεια.

Είναι γνωστό πως η ποίηση άρέσκεται στην αποσιώπηση. Έτσι συχνά παραλείπονται, για λόγους μορφής ή περιεχομένου, στοιχεία, που είναι απαραίτητα για την πληρέστερη κατανόηση ενός ποιήματος. Η μισοεκφρασμένη όμως ποιητική ιδέα υπάρχει στο νοῦ του δημιουργού. Έτσι σε άλλα έργα, που οι αισθητικές απαιτήσεις είναι διαφορετικές, ο ποιητής ολοκληρώνει ή έπεξηγεῖ μια σκέψη, που σε άλλο σημείο μόλις την άγγιξε.

Ανάγκη λοιπόν να βρεθούν τα παράλληλα χωρία από όλο το έργο ενός ποιητή σε πρώτη φάση. Και λέγοντας παράλληλα χωρία έννοούμε τους στίχους εκείνους άλλων ποιημάτων, που συμπληρώνουν ή έπεξηγοῦν το νόημα του στίχου, που μελετούμε. Στην έρευνα αυτή βοηθούν οι λέξεις του ποιήματος. Άς θυμηθούμε τον πρώτο στίχο από τα «Τείχη» του Καβάφη:

8. Στο Λύκειο Δολιανών και στη Ζωσιμαία Σχολή Ίωαννίνων οι μαθητές μετέφρασαν την αυστριακή παραλλαγή Der tote Liebhaber και τη γνωστή στον άγγλόφωνο κόσμο μπαλάντα Sweet William's Gost (βλ. E. Seeman, D. Stömbäck, B.R. Jonshon, European Folk Ballads, Copenhagen 1967, σελ. 76-77, και A. B. Friedman, The Penguin Book of Folk Ballads of the English - Speaking World, σελ. 47-49) και τις μελέτησαν παράλληλα με το τραγούδι «Του νεκρού άδελφού». Οι μεταφράσεις είναι δημοσιευμένες στην έφημερίδα των Ίωαννίνων «Ο Παρατηρητής» 155 (1976), 2 και 229 (1977), 4.

9. Δ. Λουκάτου, Εισαγωγή στην Έλληνική Λαογραφία, Ίωάννινα - Θεσσαλονίκη 1966, σελ. 149

10. Σημαντική στον τομέα αυτό ή προσφορά του Τ. Σιωμόπουλου, Τα βιώματα στη Νεοελληνική ποίηση, Γιάννινα 1958.

11. Στο αφιέρωμα της «Νέας Έστίας» στον Καβάφη, Άθήνα 1963, λίγες γραμμές είναι αφιερωμένες στο «πρώτο σκαλί», που διδάσκεται στη Γ' Γυμνασίου.

12. Βλ. τη χρήση των παράλληλων μοτίβων στους: Μπενάτση Α. Α., τα Τείχη του Καβάφη, Γιάννινα 1978 και Κοκολη Ξ. Α., «Άξιον Έστί» ψαλμοί ΙΖ' και ΙΗ': Άπόπειρα υπομνηματισμού, στο περιοδικό «Άντί» 146 (1980), 38-43.

Χωρίς περίσκεψιν, χωρίς λύπην, χωρίς αιδῶ
 Ἡ λέξις «λύπη» ἐπανέρχεται στὰ ποιήματα:

1. Γιά τὸν Ἀμμόνη, ποὺ πέθανε 29 ἐτῶν, στὰ 610

Σὲ ξένη γλώσσα ἡ λύπη κι ἡ ἀγάπη μας περνοῦν.

2. Κίμων Λεάρχου, 22 ἐτῶν, σπουδαστὴς Ἑλληνικῶν γραμμάτων
 (ἐν Κυρήνῃ)

Εἶν' ἡ ψυχὴ μου πλήρης λύπης γιὰ τὸν Μαρούλο

3. Ἀννα Κομνηνὴ

Ὅμως ἡ ἀλήθεια μοιάζει ποὺ μιὰ λύπη μόνην
 καιρίαν ἐγνώρισε ἡ φίλαρχη γυναίκα·

.....

ποὺ δὲν κατάφερε,....

τὴν Βασιλείαν ν' ἀποκτήσει...

4. Ἡ μάχη τῆς Μαγνησίας

Θυμᾶται πόσο στὴ Συρία θρήνησαν, τὶ εἶδους λύπη
 εἶχαν σὰν ἔγινε σκουπίδι ἡ μάνα των Μακεδονία.—

Ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν ἀποσπασμάτων προκύπτει τὸ συμπέρασμα πὼς οἱ κα-
 βαφικοὶ ἥρωες αἰσθάνονται λύπη γιὰ τὴν ἀπώλεια ἀγαπημένου προσώπου (1),
 συγγενῆ (2) ἢ γιὰ τὸ χάσιμο ἀξιώματος (3). Συναντᾶμε ἀκόμη τὴν «κατ' εὐ-
 φημισμὸν» λύπη στὸν Καβάφη (4).

Ἦδη τὰ στοιχεῖα αὐτὰ εἶναι, νομίζω, ἀρκετὰ γιὰ νὰ μᾶς εἰσάγουν στὸ
 κλίμα τῶν «Τεχνῶν» καὶ νὰ προκύψει ἀβίαστα τὸ ἐρώτημα: καὶ ἐδῶ γιὰ ποιά
 λύπη πρόκειται; Ποιὲς εἶναι οἱ αἰτίες τῆς καὶ ποιά τὰ ἀποτελέσματά της; Ἡ
 ἀπάντηση φυσικὰ θὰ δοθεῖ στὴν τάξη.

Τίθεται ὅμως καὶ ἓνα ἄλλο ἐρώτημα: στὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ τὰ λεξικά καὶ
 κυρίως τὸ Liddel - Scotte, ὅπως καὶ οἱ idex, μᾶς δίνουν τὴ δυνατότητα νὰ
 βροῦμε τὰ παράλληλα χωρία. Στὰ νέα ἑλληνικὰ ὅμως ἔχει γίνει ἀντίστοιχη δου-
 λειά; Ἡ ἀπάντηση εἶναι ἐνθαρρυντικὴ.

Ἦδη γιὰ τὸν Καβάφη τὸ πανεπιστήριο τῆς Πάδοβας ἔχει ἐκδόσει ἓνα πο-
 λὺ χρηστικὸ λεξικὸ¹³. Τὸ ἴδιο ἔχει κάνει καὶ ὁ Ξ. Κοκόλης γιὰ τὰ ποιήματα τοῦ
 Σεφέρη¹⁴.

Τὸ λεξικὸ λοιπὸν θὰ μᾶς ὀδηγήσει σὲ χωρία, ποὺ συμπληρώνουν ἰδέες τοῦ
 ποιήματος, ποὺ μελετᾶμε. Τὴ δουλειά αὕτη μποροῦν νὰ τὴν κάνουν πολὺ σύν-
 τομα οἱ μαθητές. Τὸ ἔδειξε ἡ ἐφαρμογὴ τῆς μεθόδου ἀπὸ τὸν ὑποφαινόμενο
 στὰ Γυμνάσια Δολιανῶν, Περάματος καὶ στὰ Λύκεια Ζωσιμαίας καὶ Γ' μι-

13. Lessico di Cafavis, a cura di Cina Lorando, Lucia Marchelli, Anna Gentili-
 ni, Πάντοβα 1970.

14. Κοκόλης Ξ. Α., Πίνακας λέξεων τῶν «Ποιημάτων» τοῦ Γιώργου Σεφέρη, 2 ἐκδο-
 ση, Ἀθήνα, Ἑρμῆς, 1975

κτοῦ Ἰωαννίνων. Ἡ ἀξιολόγηση τῶν στοιχείων, ποὺ θὰ προκύψουν ἀπὸ τὴν ἔρευνα, θὰ γίνεи μέσα στὴν τάξη μιὰ καὶ θὰ ἔχουμε πολυγραφῆσει ὅσα χωρία μᾶς χρειάζονται γιὰ τὴ διδασκαλία.

Καλὸ ὅμως θὰ ἦταν νὰ δοῦμε τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ τρόπου αὐτοῦ προσέγγισης ἐνὸς ποιητικοῦ ἔργου σὲ ἓνα συγκεκριμένο ποίημα, ποὺ διδάσκεται στὸ Γυμνάσιο.

ΤΟ ΠΡΩΤΟ ΣΚΑΛΙ

Εἰς τὸν Θεόκριτον παραπονιοῦνταν
 μιὰ μέρα ὁ νέος ποιητὴς Εὐμένης·
 «Τώρα δύο χρόνια πέρασαν ποὺ γράφω
 κι ἓνα εἰδύλλιο ἔκαμα μονάχα.
 Τὸ μόνο ἄριον μου ἔργον εἶναι.
 Ἀλίμονον, εἴν' ὑψηλὴ τὸ βλέπω,
 πολὺ ὑψηλὴ τῆς Ποιήσεως ἡ σκάλα·
 κι ἀπ' τὸ σκαλὶ τὸ πρῶτο ἐδῶ ποὺ εἶμαι
 ποτὲ δὲν θ' ἀνεβῶ ὁ δυστυχισμένος».
 Εἶπ' ὁ Θεόκριτος· «Αὐτὰ τὰ λόγια
 ἀνάρμοστα καὶ βλαστημίες εἶναι.
 Κι ἂν εἶσαι στὸ σκαλὶ τὸ πρῶτο, πρέπει
 νὰ εἶσαι ὑπερήφανος κι εὐτυχισμένος.
 Ἐδῶ ποὺ ἔφτασες, λίγο δὲν εἶναι·
 τόσο ποὺ ἔκαμες, μεγάλη δόξα.
 Κι αὐτὸ ἀκόμη τὸ σκαλὶ τὸ πρῶτο
 πολὺ ἀπὸ τὸν κοινὸ τὸν κόσμον ἀπέχει.
 Εἰς τὸ σκαλὶ γιὰ νὰ πατήσεις τοῦτο
 πρέπει μὲ τὸ δικαίωμά σου νὰ ᾿σαι
 πολίτης εἰς τῶν ἰδεῶν τὴν πόλιν.
 Καὶ δύσκολο στὴν πόλιν ἐκείνην εἶναι
 καὶ σπάνιο νὰ σὲ πολιτογραφήσουν.
 Στὴν ἀγορὰ τῆς βρίσκεις Νομοθέτας
 ποὺ δὲ γελᾷ κανένας τυχοδιώκτης
 Ἐδῶ ποὺ ἔφτασες, λίγο δὲν εἶναι·
 τόσο ποὺ ἔκαμες, μεγάλη δόξα»¹⁵.

Θὰ ἀρχίσουμε μὲ τὸ καβαφικὸ παράπονο: Στὸ «Ἀπέλειπεν ὁ Θεὸς Ἀντώνιον» ὁ Καβάφης ἀποδίδει τὰ παράπονα στοὺς δειλοὺς:
 μὲ τῶν δειλῶν τὰ παρακάλια καὶ παράπονα¹⁶,

15. Κείμενα Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας, Γ' Γυμνασίου, ΟΕΔΒ, Ἀθήνα 1979, σελ. 169-70.

16. «Ἀπέλειπεν ὁ Θεὸς Ἀντώνιον» 1,20,16. Οἱ ἀριθμοὶ παραπέμπουν στὴν ἐκδοσὴ τοῦ Ἰκάρου (Φιλολογικὴ ἐπιμέλεια Γ. Σαββίδη), ὁ πρῶτος στὴν τόμο, ὁ δεῦτερος στὴ σελίδα καὶ ὁ τρίτος στὸ στίχο.

καὶ τίθεται τὸ ἐρώτημα ἂν ὁ νέος ποιητὴς μας εἶναι δειλός. Τὴν ἀπάντησιν θὰ μᾶς τὴ δώσει ἡ ἡλικία του: εἶναι 23-28 χρονῶν, ὅπως μποροῦμε νὰ εἰκάσουμε ἀπὸ ἄλλα δύο ποιήματα:

*Νέος εἴκοσι ὀκτὼ ἐτῶν,...*¹⁷

*... Ἀλλ' ἤμεθαν κ' οἱ δυὸ
νέοι μιᾶς ἡλικίας, εἴκοσι τριῶν ἐτῶν*¹⁸.

ἀλλὰ καὶ οἱ ἐνασχολήσεις τῶν συνηλικιωτῶν του, γιὰ τίς ὁποῖες γίνεται λόγος σὲ πολλὰ σημεῖα τοῦ καβαφικοῦ ἔργου:

*Ὁ Κῆμος Μενεδώρου, Ἰταλιώτης νέος
τὸν βίο του περνᾷ μέσα στὲς διασκεδάσεις*¹⁹.

Μερικοὶ νέοι ἀσχολοῦνται μὲ τὴν τέχνη τοῦ λόγου²⁰, ἐργάζονται σκληρά²¹, ταξιδεύουν²² ἢ ζοῦν τὴ ζωὴ τους ἔντονα.

Δὲν ἔχουμε ἐδῶ λοιπὸν δειλία, ἀλλὰ ὀλιγοχρόνια ἐνασχόληση μὲ τὴν ποίηση καὶ ἴσως προσκόληση σὲ πράγματα, ποὺ ταιριάζουν σ' ἓνα νέο, ἐμποδίζουν ὅμως τὴν πολυδιάστατη δημιουργία ἐνὸς ποιητῆ. Νὰ εἶναι αὐτὲς οἱ αἰτίες, ποὺ ἓνα μόνο ἄρτιο ἔργο γράφτηκε ἢ σ' αὐτὸ συντέλεσε καὶ τὸ δύσκολο ἔργο, μὲ τὸ ὁποῖο καταπιέστηκε ὁ νέος, δηλαδὴ ἡ ποίηση;

Γιὰ τὴν ποίηση μιλάει ὁ Καβάφης σὲ τρία ποιήματα:

*Πρόσωπα τῆς ἀγάπης, ὅπως τᾶθελεν
ἡ ποίησίς μου...*²³

*τὸ γήραςμα τοῦ σώματος καὶ τῆς μορφῆς μου
εἶναι πληγὴ ἀπὸ φρικτὸ μαχαῖρι
Δὲν ἔχω ἐγκαρτέρησι καμιά.
Εἰς σὲ προστρέχω Τέχνη τῆς Ποιήσεως,
ποὺ ξέρεις κάπως ἀπὸ φάσμακα*²⁴.

Μέσα στὸν ἔκλυτο τῆς νεότητός μου βίο

17. «Εἰς τὸ Ἐπίνειον» 1,72,1

18. «Κίμων Λεάρχου, 22 ἐτῶν, σπουδαστὴς ἐλληνικῶν γραμμάτων (Ἐν Κυρήνῃ)» 2, 69,7-8

19. «Εἰς Ἰταλικὴν Παραλίαν» 2,46,12

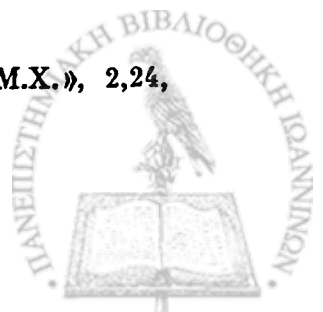
20. «Ἐνας νέος, τῆς τέχνης τοῦ λόγου - στὸ 24ον ἔτος του» 2,69,7-8

21. «Στὸ πληκτικὸ χωριὸ» 2,47,1

22. «Εἰς τὸ Ἐπίνειον» 1,72, 1-2

23. «Ἐτσι πολὺ ἀτένισα-» 1,83,8

24. «Μελαγχολία τοῦ Ἰάσωνος Κλεάνδρου· ποιητοῦ ἐν Κομμαγενῇ 595 Μ.Χ.», 2,24, 1-5

μορφόνονταν βουλές τῆς ποιήσεώς μου
 σχεδιάζοταν τῆς τέχνης μου ἡ περιοχή²⁵.

Ἡ συζήτηση, πού θά γίνει στήν τάξη, θά δείξει πῶς ἐννοεῖ ὁ ποιητής μας, καί ὄχι κάποιος σχολιαστής, τήν ποίηση καί τήν ἀποστολή της. Θά γίνει ἀκόμη σαφές ἡ ἐννοια τοῦ «ἄρτιου ἔργου», ὅταν τήν παραλληλήσουμε μέ τή σωματική ὁμορφιά, ὅπως κάνει καί ὁ ποιητής μας στόν «Καθρέπτη στήν εἴσοδο».

κ' ἐπαίρονταν πού εἶχε δεχθεῖ ἐπάνω του
 τήν ἀοτίαν ἐμορφιά γιά μερικά λεπτά²⁶.

Πολλές φορές οἱ ὅροι, πού χρησιμοποιοῦμε γιά τή μορφή καί τὸ περιεχόμενον ἑνὸς ποιήματος δὲν ἀγγίζουσιν τήν εὐαισθησία ἑνὸς μαθητῆ τῶν γυμνασιακῶν τάξεων. Μπορεῖ ὅμως αὐτὸς νὰ προχωρήσει ἀπὸ τὸ συγκεκριμένο στὸ ἀφηρημένο, ὅπως θά γίνει μέ τήν «ὕψηλὴ σκάλα τῆς ποιήσεως», πού μπορεῖ νὰ τὴ φανταστεῖ σὰν:

... ἓνα ὕψηλὸ κερὶ²⁷

γιά νὰ προχωρήσει ἔπειτα στήν

ὕψηλὴ σκέψη²⁸

πού μνημονεύεται στήν Ἰθάκη καί στόν

... Ὑψηλὸ

τῆς ποιήσεως κόσμος ...

πού τόσο παραστατικὰ παρουσιάζεται στὸ ποίημα «Πέρασμα»²⁹.

Ἀπὸ τὴν ἀπάντηση τοῦ Θεοκρίτου θά σταχυολογηθοῦν τρεῖς λέξεις καί θά βρεθοῦν τὰ παράλληλα χωρία τους, μιὰ καί ἐδῶ δὲν πρόκειται νὰ ἀναλυθεῖ ἓνα ποίημα, ἀλλὰ νὰ περιγραφεῖ ἓνας τρόπος ἐρμηνείας.

Ἡ λέξη «κόσμος» ἀπαντᾷ δώδεκα φορές στόν Καβάφη, ἡ λέξη «ιδέα» πέντε, τὸ ἴδιο καί ἡ λέξη «δόξα». Γιά τὴ διδασκαλία ὅμως χρειάζονται λιγότερα χωρία.

Κόσμος:

Δὲν δεχόταν ἡ Κρατησίκλεια

ὁ κόσμος νὰ τὴ δεῖ νὰ κλαίει καί νὰ θρηνεῖ³⁰.

25. «Νόησις» 1,64, 5-7

26. «Ὁ καθρέπτης στήν εἴσοδο» 2,82, 17-18

27. «Δέησις» 1,99,3

28. «ἂν μὲν' ἡ σχέψις σου ὕψηλῃ, ...» («Ἰθάκη» 1,23,7)

29. 1,86, 9-10

30. «Ἄγε ὦ βασιλεῦ Λακεδαιμονίων» 2,80, 1-2

Ἰδέα:

ἐπιμονα ἢ ποιητικὴ ἰδέα πάει καὶ ἔρχεται³¹—

Δόξα:

Ἡ δόξα τῶν Πτολεμαίων³²

Στὴ Δάφνη βρίσκονταν τάφοι πολλοί.—

Ἕνας ἀπὸ τοὺς ἐκεῖ ἐνταφιασμένους

ἦταν ὁ θαυμαστός, τῆς ἐκκλησίας μας δόξα,

ὁ ἅγιος, ὁ καλλίνικος μάρτυς Βαβύλας³³.

Τὰ ἀποσπάσματα αὐτὰ πληροφοροῦν πὼς ὁ κοινὸς ὁ κόσμος παρὰ τὰ ἀξιώματά του δὲν ἀποφεύγει τὸ κλάμα καὶ τὴ δυστυχία. Ἡ ποιητικὴ ἰδέα προέρχεται ἀσφαλῶς ἀπὸ τὸν κόσμον τῶν ἰδεῶν τοῦ Πλάτωνα. Ἡ δόξα τέλος, ποὺ ἔχει ἀποκτήσει ἤδη ὁ νέος ποιητὴς, τὸν ἀνεβάζει στὸ ἐπίπεδο ἐνὸς «ἀγίου» τῆς ποίησης, γι' αὐτὸ καὶ τὰ παράπονά του εἶναι «ἀνάρμοστα» καὶ βλασφημίες». Ἡ νοθεσία τοῦ ὁμοτέχνου τοῦ Θεοκρίτου φαντάζει τώρα στὰ μάτια μας σὰν ἓνα ὑψηλὸ μάθημα αἰσθητικῆς ἀγωγῆς.

Ἐγινε προσπάθεια νὰ περιγραφεῖ ἓνας τρόπος ἐρμηνείας ἐνὸς ποιήματος Ἀσφαλῶς δὲν εἶναι ὁ μοναδικός. Βοηθαί ὅμως στὴ βαθύτερη κατανόηση τῶν ἔργων τῆς νεώτερης κυρίως λογοτεχνίας μας. Ὁ ποιητὴς δὲν εἶναι ἀποκομμένος ἀπὸ τὰ λογοτεχνικὰ ρεύματα τῆς ἐποχῆς του. Ἡ στροφή μας στὸ ποιητικὸ του σῶμα θὰ μᾶς βοηθήσει νὰ ξεχωρίσουμε τίς ἐπιδράσεις, ποὺ δέχτηκε καὶ τὸ νέο, ποὺ πρόσφερε. Θὰ μᾶς ἀπαλλάξει ἀκόμη ἀπὸ τὸ καταθλιπτικὸ βάρος τοῦ κριτικοῦ - αὐθεντία. Ἡ παράθεση τῶν παράλληλων χωρίων καὶ τῶν ἀπόψεων τῶν κριτικῶν θὰ συμβάλει στὴν κατανόηση τοῦ πόσο αὐτοὶ προσέγγισαν τὸν ποιητὴ.

Φυσικὰ γιὰ νὰ καταστεῖ εὐκόλη ἡ ἐφαρμογὴ τῆς μεθόδου πρέπει ἐπιτέλους νὰ γραφεῖ τὸ βιβλίον τοῦ καθηγητῆ, ποὺ θὰ περιλαμβάνει, προκειμένου γιὰ τὴ διδασκαλία ἐνὸς ποιήματος, τὰ παράλληλα χωρία, τίς ἀνελίξεις τῆς ποιητικῆς ἰδέας καὶ τίς ἐπιδράσεις τοῦ δημιουργοῦ του, γιὰ νὰ χαροῦμε κάποτε τὴν ὁμορφιὰ τῆς νεοελληνικῆς ποίησης, ποὺ θέλει πάλεμα, συνεχὲς πάλεμα γιὰ τὴν κατάκτησή της.

31. «Ὁ Δαρεῖος» 2,19,35

32. «Ἡ δόξα τῶν Πτολεμαίων» 1,28, τίτλος.

33. «Εἰς τὰ περίχωρα τῆς Ἀντιοχείας» 2,93, 8-11

ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΥ ΜΗΛΙΩΝΗ

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΧΑΤΖΗΣ

(Ἡ διαθήκη του)

Τὸ περασμένο καλοκαίρι, 20 Ἰουλίου, πέθανε στὴν Ἀθήνα ὁ Δημήτρης Χατζής, πὺν κατεῖχε μιὰ ἀπὸ τὶς πρῶτες θέσεις στὴ μεταπολεμικὴ πεζογραφία μας.

Γεννήθηκε στὰ Γιάννενα τὸ 1914 κι ἦταν γιὸς τοῦ δημοσιογράφου Γεωργίου Χατζῆ - Πελλερέν, ἐκδότῃ τῆς γιαννινιώτικης ἐφημερίδας «Ἡ Πειρος» (1909-1936)— ἐφημερίδας συντηρητικῆς καὶ φιλοβασιλικῆς. Σ' αὐτὴν θὰ κάνει κι ὁ ἴδιος τὴν πρώτη δημοσιογραφικὴ του ἄσκηση ὅταν, μετὰ τὸ θάνατο τοῦ πατέρα του, ἀνέλαβε τὴ διεύθυνσή της ἀφήνοντας στὴ μέση τὶς νομικὲς του σπουδὲς καὶ τὶς φοιτητικὲς συντροφιὲς τῆς Ἀθήνας. Ἐκεῖ ἀπὸ τὸ 1935 κιόλας εἶχε γίνει μέλος τοῦ ΚΚΕ. Μὲ τὴ δικτατορία τοῦ Μεταξᾶ ἀρχίζουν οἱ πολιτικὲς του περιπέτειες κι ἐξορίζεται στὴ Φολέγανδρο. Ἀλλὰ στὴν κατοχὴ καὶ στὸν ἐμφύλιο θὰ βρεθεῖ στὸ κέντρο τοῦ μεγάλου κυκλώνα. Στὴν ἀρχὴ δουλεύει στοὺς κόλπους ἀντιστασιακῶν ὀργανώσεων τῆς Ἀθήνας καὶ τὸ 1944 βγαίνει στὸ ἀντάρτικο. Ὁ ἀδελφός του Ἀγγελος συλλαμβάνεται τὸ 1947, καταδικάζεται σὲ θάνατο ἀπὸ τὸ στρατοδικεῖο Ἰωαννίνων στὴν περιώνυμη δίκη, καὶ ἐκτελεῖται. Ὁ Δημήτρης ξαναβγαίνει στὸ βουνὸ καὶ ἀκολουθεῖ τὶς περιπέτειες τοῦ Δ.Σ., ὥσπου καταλήγει πρόσφυγας στὸ Βερολίνο καὶ στὴν Οὐγγαρία. Ἀμέσως μετὰ τὴν πτώση τῆς δικτατορίας, τὸ 1974, ἐπαναπατρίζεται.

Ἡ πρώτη λογοτεχνικὴ του παρουσία σημειώνεται μὲ τὸ μυθιστόρημα «Ἡ Φωτιά», ἔργο νεανικὸ, πὺν τὸ χαρακτηρίζει ἡ αἰσιοδοξία καὶ τὸ σφρίγος τῆς ἀντίστασης — καὶ τῆς ἡλικίας τοῦ συγγραφέα. Ἀργότερα στέλνει ἀπὸ τὴν ἐξορία του καὶ δημοσιεύονται στὴν «Ἐπιθεώρηση Τέχνης» τὰ διηγήματα πὺν θ' ἀπαρτίσουν τὸν τόμο «Τὸ τέλος τῆς μικρῆς μας πόλης» (1963). Τὸ 1966 τυπώνεται ἡ δεύτερη συλλογὴ του μὲ διηγήματα «Ἀνυπεράσπιστοι». Αὐτὰ τὰ δυὸ βιβλία πὺν κυκλοφοροῦν ὅσο ὁ Χατζής ἦταν ἐκπατρισμένος, θὰ τὸν κάνουν γνωστὸ καὶ ἀγαπητὸ στὸ κοινὸ. Ἐπαναπατρισμένος πιά ἐκδίδει τὰ βιβλία «Τὸ διπλὸ βιβλίο» (1976), «Σπουδές» (1976, ὅπου περιέχονται καὶ κείμενα ξαναδημοσιευμένα) καὶ «Θητεία» (1979, μὲ παλιότερα «ἀγωνιστικά» κείμενα τῆς περιόδου 1940-1950). Παράλληλα συμμετέχει ἐνεργὰ στὴν πνευματικὴ κίνηση τοῦ τόπου μας μὲ ἄρθρα καὶ συνεντεύξεις. Τὸ 1980 ἄρχισε νὰ

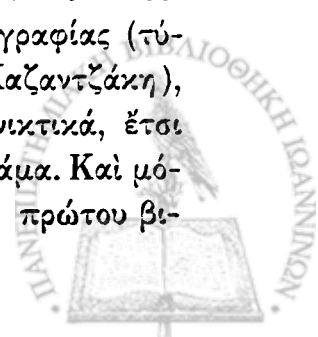
ἐκδίδει τὸ λογοτεχνικὸ περιοδικὸ «Πρίσμα» μὲ μεταφράσεις ξένης ἀποκλειστικὰ λογοτεχνίας.

Αὐτὴ εἶναι ἡ σκιαγραφία τῆς ζωῆς καὶ τῆς λογοτεχνικῆς διαδρομῆς τοῦ Δημ. Χατζῆ. Ὅσο γιὰ τὸν ἄνθρωπο, ὅσοι τὸν γνώρισαν καλὰ, μιλοῦν γιὰ τὸν ἀνοιχτόκαρδο καὶ ζεστό του χαρακτήρα. Ἐξάλλου ὁ ἀνθρωπισμὸς μαζί μὲ τὸ σταθερὸ ἰδεολογικὸ του προσανατολισμὸ καὶ τὴν ἐντοπιότητα ἔχουν ἀναγνώριστεϊ ὡς κύρια στοιχεῖα τοῦ ἔργου του. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ θὰ μπορούσε νὰ μὴν ἔχει ἔχει ἰδιαίτερη σημασία, ἂν δὲν ἐπισημαίναμε συγχρόνως τὸν ἰδιαίτερο τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο αὐτὰ τὰ στοιχεῖα διαποτίζουν τὴν πεζογραφία του καὶ φτάνουν στὴν ἔκφραση. Ὁ ἰδεολογικὸς του προσανατολισμὸς εἶναι κεντρικὸς καὶ ἑμμονος, ὥστόσο παραμένει διακριτικὸς· πουθενὰ δὲν κραυγάζει καὶ δὲ συνθηματολογεῖ. Ἀλλὰ καὶ ὁ ἀνθρωπισμὸς του ἐκφράζεται πρὸς πολὺ θὰ ἔλεγα μὲ τὴν θερμὴ τῆς φωνῆς του ποὺ σοῦ δίνει τὴν αἴσθησι ὅτι ὁ συγγραφέας χαδεύει τρυφερὰ στὰ μαλλιά τοὺς ἥρωές του καθὼς τοὺς βγάνει στὸ προσκήνιο.

Μὲ τὸν ἴδιο διακριτικὸ τρόπο κἀνει τὴν παρουσία της καὶ ἡ ἐντοπιότητα. Στὸ «Τέλος τῆς μικρῆς μας πόλης» πουθενὰ δὲν ἀναφέρονται ρητὰ τὰ Γιάννενα. Τὸ περίεργο μάλιστα εἶναι πὼς μερικὲς φορές ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας προσπαθεῖ νὰ παραπλανήσῃ τὸν ἀναγνώστη ὡς πρὸς τὴν ταυτότητα τῆς πόλης, ὅπου συμβαίνουν τὰ ἱστορούμενα. Στὴ «Διαθήκη τοῦ καθηγητῆ» π.χ. ἡ κηδεία περνάει πάνω ἀπὸ «τὸ ἱστορικὸ γεφύρι» καὶ ξαναγίνεται λόγος, γιὰ τὸν «παράξενο ἄνθρωπο» τῆς παράγκας στὴν ἀκροποταμιὰ τοῦ «Τάφου». Κι ὥστόσο δὲ μένει στὸν ἀναγνώστη καμιά ἀμφιβολία γιὰ τοὺς ὑγροὺς δρόμους καὶ τίς γειτονιὰς ὅπου ὁ συγγραφέας τὸν περιφέρει. Στὸ ἴδιο ἄλλωστε διήγημα, στὴ «Διαθήκη τοῦ Καθηγητῆ», ξαναβγαίνει στὴ μέση κι ὁ Γωγούσης, ὁ ἔμπορος ἀπὸ τὸ Ἀρχιμαντρεῖό, τοῦ διηγήματος «Ἡ θεία μας ἡ Ἀγγελική».

Βέβαια ἀπὸ διήγημα σὲ διήγημα σχηματίζονται καὶ ἄλλοι ὁμόκεντροι κύκλοι (κυρίως μὲ ἀναφορὰς πρὸς παραπέμπουν ἴσως στὴν Ἄρτα ἢ σὲ κεφαλοχώρια) καὶ τελικὰ μὲ τὸ «Διπλὸ Βιβλίον» βρισκόμαστε στὸν ἀλλοτριωμένο κόσμον τῆς σύγχρονης ἡπειρωτικῆς ὑπαίθρου μὲ φόντον τὰ βουνὰ τοῦ Σμόλικα ὅπου πηγαινέει γιὰ χειμερινὴ νάρκη ἡ τελευταία ἀρκούδα, ἡ Μάρω — ζῶο δεμένο μὲ τίς παραδόσεις τῆς περιοχῆς τῆς Πίνδου, ποὺ ἡ παρουσία του δὲν ἔχει νόημα πιά. Ὡστόσο κεντρικὸς κύκλος στὴν τοπογραφία τοῦ Χατζῆ παραμένουν τὰ Γιάννενα, καὶ μάλιστα τὰ προπολεμικά, αὐτὰ ποὺ ἔζησε ὁ συγγραφέας.

Ἀξιοπρόσεχτος εἶναι ὁ τρόπος ποὺ ὁ Χατζῆς διαλέγεται μὲ τὸν τόπον του: χωρὶς τίς παραδοσιακὰς γραφικότητες τῆς παρηκμασμένης ἡθογραφίας (τύπου Χρηστοβασίλη) καὶ χωρὶς τοπικιστικὰς ἐξάρσεις (τύπου Καζαντζάκη), ὁ ἡπειρωτικὸς χῶρος διαγράφεται ἀπλὰ, φυσικά, σχεδὸν ὑπαινικτικά, ἔτσι ποὺ νὰ μὴν ὑπερκαλύπτει καὶ νὰ μὴ ὑποβαθμίζει τὸ ἀνθρώπινο δράμα. Καὶ μόνο μιὰ τρυφεράδα στὶς λέξεις — ἐκεῖνο τὸ «μας» στὸν τίτλον τοῦ πρώτου βι-

βλίου του με διηγήματα—κι ένα ελαφρότατο αίσθημα νοσταλγίας που χρωματίζει τόν τον τόνο της φωνής υποδηλώνει τους συναισθηματικούς δεσμούς του συγγραφέα με τόν τόπο του.

Κυρίως αυτό το αίσθημα γεννιέται από την απεικόνιση ενός κόσμου που σβήνει. Οί ήρωές του τελειώνουν μαζί με την κοινωνική ομάδα, που στους κόλπους της βλαστήσανε: ο Σιούλας με το σινάφι των ταμπάκηδων, ο Καμπιλή με την έβραϊκή κοινότητα, η Μαργαρίτα Περδικάρη με την τάξη της, η Θεία 'Αγγελική με τη γειτονιά της, η άρκούδα του Σμόλικα με τόν κόσμο της υπαίθρου. Το τέλος έρχεται φυσικό κι άναπότρεπτο· οί κοινωνικές ομάδες έχουν διαγράψει το βιολογικό τους κύκλο κι ο θάνατός τους έκκολάπτεται στο έσωτερικό τους, ακόμα κι όταν έξωτερικά περιστατικά επιβάλλουν βίαια το τέλος.

Ο Χατζής κρατάει μια απόσταση από το θέμα του. "Οση του χρειάζεται για να το έποπτεύει και συνάμα να μη του διαφεύγουν οί έσωτερικές διεργασίες που συντελούνται στους κόλπους της κοινωνικής ομάδας. Η γενέθλια πόλη γίνεται πια ένα μοντέλο που απεικονίζει τις αλλαγές οί όποιες έτοιμάζουν τους νέους καιρούς. Χωρίς τ' όνομά της μπορεί να παραπέμπει σ' όποι-αδήποτε πικρή μας πόλη. Το δίδαγμα, όπως λέγει ο ίδιος*, το άντλεϊ (ή πιστεύει ότι το άντλεϊ) από την καβαφική ποίηση: «προσωπικός και άνεπανάλη-πτος στην ποίησή του ο Καβάφης, μπορεί για την πεζογραφία να είναι ο με-γάλος δάσκαλος αυτής της άντικειμενικότητας, της άντικειμενοποίησης του αίσθήματος, της αίσθησης γενικά. Αντιρομαντισμός λοιπόν μπορεί να είναι το κλειδί της τεχνικής μου κι αν το αντίθετο του ρομαντισμού είναι ο ρεαλι-σμός, μπορεί κανείς σ' αυτό ν' αποδώσει τη σύζευξη αίσθήματος και πραγμα-τικότητας που η κριτική άναγνωρίζει πως υπάρχει στο έργο μου». Αντι-ρομαντισμός λοιπόν. "Ας μη το πάρουμε έτσι απόλυτα. Προσωπικά έχω την έντύπωση πως στους έσωτερικούς χώρους της πεζογραφίας του διαβαίνουν ρομαντικά ίσκιои — σαν το κοπάδι τὰ πουλιά της 'Αναστασίας των Μολάων. Δεν επιμένω περισσότερο, γιατί δέ νομίζω ότι ενδιαφέρει. Γιατί όταν πια δι-αμορφώνονται τὰ διηγήματά του, ό,τι άπομένει από τὰ προσωπικά του αί-σθήματα είναι μια αύρα που περνάει άνάμεσα από τὰ λόγια του και τὰ κάνει να κυματίζουν άνάλαφρα σαν ώριμα στάχνα.

Καθώς μάλιστα ο κόσμος του δέν τελειώνει βίαια αλλά φτάνει σ' ένα τέ-λος βιολογικό, η έλπίδα μιās νέας άνατολής χρυσίζει άνάμεσα στα χρώματα του δειλινού. Γι' αυτό και το αίσθημα που κυκλοφορεί μέσα στο κείμενό του δέν είναι μονάχα για όσα σβήνουν, αλλά συνάμα, κι ίσως πιο πολύ, είναι προ-αίσθημα για έναν καλύτερο κόσμο. Μήνυμα αίσιοδοξίας. Φορείς αυτού του μη-νύματος είναι τὰ νέα παιδιά: οί μαθητές — κληρονόμοι του καθηγητή Ραλλί-

* Περιοδ. «Λ έ ξ η» τ. 6, σελ. 425

δη, ἡ Μαργαρίτα Περδικάρη πού ξεκόβεται ἀπ' τὴν τάξη της, ὁ μικρὸς Στέρ-
γιος πού παίρνει τὸ βάφτισμα τῆς δουλειᾶς μαζί μὲ τὸ πουλᾶρι του, κι αὐτὰ
τὰ σακατεμένα παιδιὰ τῆς «Φυρονεριᾶς» πού μέσα σ' ἓνα σαπισμένο περιβάλ-
λον κρατοῦν μιὰν ἀγιότητα. Ἀκόμα καὶ τὸ «Διπλὸ Βιβλίο», τόσο στυφὸ καὶ
μὲ «πολὺ καημὸ γιὰ ὅλο τὸ ρομέικο» τελειώνει μὲ μήνυμα ἐλπίδας: «Εἶναι
κεῖνα πού ᾽γράψε στὸ ξεχωριστὸ του σημείωμα. Γιὰ μένα. Γι' αὐτοὺς τοὺς
ἄλλους πού λέει. Γιὰ τὴν ἐλπίδα. Κι ὅς εἶναι καὶ λίγο γιὰ τὴν Ἑλλάδα—γι-
ατὶ νὰ μὴν εἶναι;».

ΣΕΙΡΑ «Π Ε Λ Ε Ι Α»

1. Μ. ΠΑΠΑΘΩΜΟΠΟΥΛΟΣ
Μαξίμου Πλανούδη, Μετάφρασις τῶν Ὀβιδίου Ἐπιστολῶν, Ἰωάν-
νινα 1976, 8ον, σελ. 128. δρχ. 150
2. Μ. ΠΑΠΑΘΩΜΟΠΟΥΛΟΣ
Εὐτεκνίου Παραφράσεις εἰς τὰ Νικάνδρου Θηριακὰ καὶ Ἀλεξιφάρ-
μακα, Ἰωάννινα 1976, 8ον, σελ. 140. δρχ. 150
3. Μ. ΠΑΠΑΘΩΜΟΠΟΥΛΟΣ
Ἀωνύμου Παραφράσεις εἰς τὰ Διονυσίου Ἰξευτικά: Ἰωάννινα 1976,
8ον. σελ. 64. δρχ. 120
4. Μ. ΠΑΠΑΘΩΜΟΠΟΥΛΟΣ
Ἀωνύμου Παραφράσεις εἰς τὰ Ὀππιανοῦ Ἀλιευτικά, Ἰωάννινα
1976, 8ον σελ. 56. δρχ. 120
5. Μ. ΠΑΠΑΘΩΜΟΠΟΥΛΟΣ
Nouveaux Fragments d'auteurs Anciens, Ἰωάννινα 1980, 8ον σελ.
80. δρχ. 150

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΟΥ ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΟΥ ΚΑΙ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟΥ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟΥ*

1. ΧΡ. Π. ΦΡΑΓΚΟΣ
Ἡ ἐπίδρασις τῆς γλωσσικῆς μορφῆς τοῦ κειμένου στὴν ἀνάγνωσις
τῶν μαθητῶν καὶ στὴν κατανόησιν. Τέσσερις ἔρευνες σὲ μαθητὲς τῆς
5ης καὶ 6ης Δημοτικοῦ καὶ τῆς 1ης, 2ας, καὶ 3ης Γυμνασίου, Ἰ-
ωάννινα 1972, 8ον σελ. 128.
2. ΧΡ. Π. ΦΡΑΓΚΟΣ
Ἐφαρμογὴ τῆς μαιευτικῆς μεθόδου τοῦ Σωκράτη σὲ παιδιὰ. Ἐρευ-

* Ὅσοι ἐνδιαφέρονται μποροῦν νὰ ἀπευθύνονται κατευθεῖαν στὸ Ψυχολογικὸ
καὶ Παιδαγωγικὸ Ἐργαστήριον τῆς Φιλοσοφικῆς τοῦ Πανεπιστημίου.

να σὲ μαθητὲς τοῦ Δημοτικοῦ καὶ τοῦ Γυμνασίου, Ἰωάννινα 1973, 8ον, σελ. 68+6 εἰκ.

3. **Ι. Ν. ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΣ**

Ὁδηγὸς ἐξεταστοῦ τοῦ Ἰλλινόις τέστ ψυχολογικῶν ἱκανοτήτων, Ἰωάννινα 1973, 8ον, σελ. 124.

4. **[ΧΡ. Π. ΦΡΑΓΚΟΣ]**

Ἡ διδασκαλία τῶν Ἀρχαίων Ἑλληνικῶν ἀπὸ μετάφραση. Συμβολὴ στὴ διδακτικὴ μεθοδολογία, Ἰωάννινα, ἀκαδ. ἔτος 1976-77, 8ον σελ. 176 (Σειρὰ «Θέματα Παιδείας», ἀριθμ. 1).

5. **ΧΡ. Π. ΦΡΑΓΚΟΣ**

Ἡ ἐπίδραση τοῦ τρόπου ἐξετάσεως στὴν ἀπόδοση τῶν μαθητῶν. Τρεῖς ἔρευνες γιὰ τὴν ἀπόδοση τῶν μαθητῶν στὴν Ἱστορία, Γεωγραφία καὶ Φυσικὴ, Ἰωάννινα 1980, σελ. 38.

ΑΛΛΑ ΑΥΤΟΤΕΛΗ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ

1. **Χ. Β. ΔΕΔΟΥΣΗ**

Ὁ ρόλος τοῦ χοροῦ στὶς Βάκχες, Ἰωάννινα 1975, 8ον, σελ. 28
δρχ. 100

2. **ΓΛ. ΠΡΩΤΟΠΑΠΑ - ΜΠΟΥΜΠΟΥΛΙΔΟΥ**

Ἡ Ἀθηναϊκὴ Σχολή. Γραμματολογικὸ διάγραμμα Ἰωάννινα 1976, 8ον, σελ. 76+12 εἰκ. δρχ. 200

3. **Α. Γ. ΚΑΤΣΟΥΡΗΣ**

Ἡ παρεξήγηση στὴν τραγωδία καὶ στὴν κωμωδία, Ἰωάννινα 1976, 8ον, σελ. 98. δρχ. 150

4. **ΧΡ. ΠΕΛΕΚΙΔΗ**

Μελέτες Ἀρχαίας Ἱστορίας, Ἰωάννινα 1979, 8ον, σελ. 98.
δρχ. 150

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΟΥ ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΚΑΙ ΑΡΧΕΙΟΥ

1. **Β. ΜΑΡΓΑΡΗΣ**

Γιαννιώτικη Ἀρχιτεκτονική, Ἰωάννινα 1979, 8ον, σελ. 80.

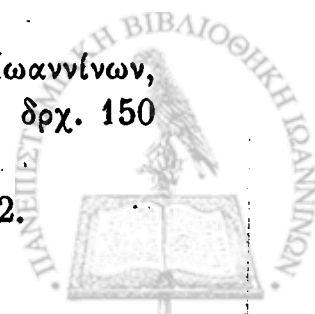
δρχ. 150

2. **ΜΗΝΑ ΑΛ. ΑΛΕΞΙΑΔΗ**

Ἡπειρωτικὰ χειρόγραφα Λαογραφίας Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων, Συλλογὴ Φοιτητῶν 1964-74, Ἰωάννινα 1980, 8ον, σελ. 104. δρχ. 150

3. **ΑΝΔΡΕΑ ΣΤΕΦΟΠΟΥΛΟΥ**

Τροφὲς τῆς Χρυσῆς Καστοριάς Ἰωάννινα 1981, σελ. 62.

4. ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΑΡ. ΝΤΑΤΣΗ

Κατάλογος τῶν ἀντικειμένων τοῦ Λαογραφικοῦ Μουσείου, Γιάννινα 1981 (τυπώνεται).

- 5. 11. Συνάντηση γιὰ τὰ προβλήματα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ (Γιάννενα, 22-24. 8. 1980), Ἰωάννινα 1981, σελ. 240.

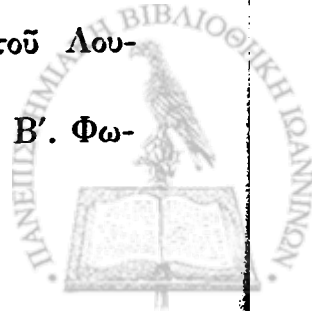
ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

«Δωδώνη», 'Επιστημονική 'Επετηρίδα τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου 'Ιωαννίνων

Τόμοι Α' (1972) - Θ' (1980)

Παραρτήματα τῆς «Δωδώνης»:

- ἀρ. 1: Γλ. Πρωτοπαπᾶ - Μπουμπουλίδου, Πεζογραφικά κείμενα τοῦ Πολέμου καὶ τῆς Κατοχῆς, 'Ιωάννινα 1974, σ.σ. ιε' + 212.
- ἀρ. 2: Θ. Α. Βείκου, Μαθηματικὲς ἀντινομίες τοῦ Κάντ καὶ σύγχρονη ἐπιστήμη, 'Ιωάννινα 1974, σσ. 117.
- ἀρ. 3: Ι. Σ. Καμπίτση, Μινυάδες καὶ Προϊτίδες. Τὰ μυθολογικὰ δεδομένα 1975, σσ. 79.
- ἀρ. 4: Γ. Σ. Πλουμίδη, Οἱ Βενετοκρατούμενες 'Ελληνικὲς χῶρες μεταξὺ τοῦ δευτέρου καὶ τρίτου Τουρκοβενετικοῦ πολέμου (1503-1537), 'Ιωάννινα 1974, σσ. 190.
- ἀρ. 5: Α. G. Katsouris, Linguistic and stylistic characterization Tzagedy and Menander, Ioannina 1975, σσ. 211.
- ἀρ. 6: Σπ. Κυριαζόπουλος, Λόγος καὶ ἦθος. Φιλοσοφία τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ πνεύματος, 'Ιωάννινα 1976, σσ. 220.
- ἀρ. 7: K. Synodinou, On the Concept of Slavery in Euripides, 'Ιωάννινα 1977, σσ. 136.
- ἀρ. 8: K. Μηνᾶ, 'Η μορφολογία τῆς μεγεθύνσεως στὴν 'Ελληνικὴ γλώσσα, 'Ιωάννινα 1978, σσ. 256.
- ἀρ. 9: Δ. Θ. Σακκαλῆ, 'Ιωνικὸ λεκτικὸ στὸν Πλάτωνα. Μέρος Α'. Σύνταξις, 'Ιωάννινα 1978, σσ. 220.
- ἀρ. 10: Α. Φραγκουδάκη, 'Ο ἐκπαιδευτικὸς δημοτικισμὸς καὶ ὁ γλωσσικὸς συμβιβασμὸς τοῦ 1911, 'Ιωάννινα 1977, σσ. 144.
- ἀρ. 11: J. T. Malakasses, B. A., Ph. D., The greek naval building program in 1910-1914 and the United States. America's stand in the grecoturkish rivalry for supremacy in the Aegean. A study in American diplomacy with Greece, Ioannina 1978, σσ. 118.
- ἀρ. 12: S. T. Malakasses, Britich American conflict over the Question of the monarchin in Greece, 'Ιωάννινα, 1980, σ. 169.
- ἀρ. 13: Θ. 'Ανθογαλίδου - Βασιλακάκη, 'Η ὀργάνωση τῆς γενικῆς καὶ ἐπαγγελματικῆς ἐκπαίδευσης στὴν 'Ελλάδα πρὶν καὶ μετὰ τὴν μεταρρύθμιση τοῦ 1976, 'Ιωάννινα 1980, σσ. 276.
- ἀρ. 14: Δ. Θ. Σακκαλῆ, 'Η γνησιότητα τοῦ «Ψευδοσοφιστῆ» τοῦ Λουκιανοῦ, 'Ιωάννινα 1979, σσ. 80.
- ἀρ. 15: Δ. Θ. Σακκαλῆ, 'Ιωνικὸ λεκτικὸ στὸν Πλάτωνα. Μέρος Β'. Φωνητική, 'Ιωάννινα 1980, σσ. 160.

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
(ΙΑΡΥΜΑ ΜΑΝΟΛΗ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗ)

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

δρχ.

Ἀπαντα Μανόλη Τριανταφυλλίδη. Τόμοι 1-8, Θεσσαλονίκη 1963-1965	2150
[Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν 3ο τόμο («Νεοελληνικὴ Γραμματικὴ - Ἱστορικὴ Εἰσαγωγὴ» τοῦ 1038), ποὺ ἐξαντλήθηκε καὶ ἀνατυπώνεται].	
Γενικὸ Εὐρετήριο «Ἀπάντων», Θεσσαλονίκη 1969	100
Μανόλη Τδριανταφυλλίδη, Αὐτοβιογραφικὲς σελίδες. Ἐπιμέλεια:	
Λ. Πολίτης Πρόλογος: Χριστ. Χρηστίδης, Θεσσαλονίκη 1979	120
Μνήμη Μανόλη Τριανταφυλλίδη, εἴκοσι χρόνια ἀπὸ τὸ θάνατό του, Θεσσαλονίκη 1979	120
Ἀπὸ τὴ Νεοελληνικὴ Βιβλιοθήκη	
Νεοελληνικὴ Γραμματικὴ (τῆς Δημοτικῆς), Ἀνατύπωση τῆς ἐκδόσεως τοῦ ΟΕΣΒ (1941) μὲ διορθώσεις, Θεσσαλονίκη 1978	280
Μαν. Τριανταφυλλίδη, Μικρὴ Νεοελληνικὴ Γραμματικὴ, 2η ἐκδ., 1975	100
Μ. Οἰκονόμου-Θρ. Σατύρου-Μ. Τριανταφυλλίδη, Ἡ γλῶσσα μου, 1974	80
Μαν. Τριανταφυλλίδη, Λεξιλογικὲς ἀσκήσεις γιὰ τὸ Δημοτικὸ (βιβλίο μαθητῆ), Ἀθήνα 1967, (βιβλίο δασκάλου), Ἀθήνα 1975	30
Μαν. Τριανταφυλλίδη, Λεξιλογικὲς ἀσκήσεις γιὰ τὴ Μέση Παιδεία (βιβλίο μαθητῆ), Θεσσαλονίκη 1976, (βιβλίο δασκάλου), Θεσσ. 1975	40
Μαν. Τριανταφυλλίδη, Παροιμιακὲς φράσεις (βιβλίο δασκάλου), 1965	40
Μαν. Τριανταφυλλίδη, Παροιμιακὲς φράσεις (βιβλίο μαθητῆ), 1965	40
Νεοελληνικὰ κείμενα γιὰ τὸ Γυμνάσιο. Ἀπὸ ὁμάδα ἐργασίας. Τόμος Α, Θεσσαλονίκη, 1977	250
Ν. Ἀνδριώτη, Ἑτυμολογικὸ Λεξικὸ τῆς κοινῆς νεοελληνικῆς, 2η ἐκδοση Θεσσαλονίκη 1971· δεμένο δρχ. 400, ἄδετο	350
Φωτεινῆς Τζωρτζάκη, Ἰων. Δραγούμης, Ἀθήνα 1953	60
Θρασύβουλου Σταύρου, Ἑφταλιώτης καὶ Πάλλης Θεσσαλονίκη 1966	80
Θρασύβουλου Σταύρου, Νεοελληνικὴ Μετρικὴ, 2η ἐκδ., Θεσ. 1974	130
Φωτεινῆς Τζωρτζάκη, Ἀνδρέας Καρκαβίτσας, 2η ἐκδ., Θεσ. 1980	120
Ἀπὸ τὴ Βιβλιοθήκη διδασκτικῶν βιβλίων στὴ δημοτικὴ	
Μιχ. Οἰκονόμου, Γραμματικὴ τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς, Θεσσαλονίκη 1971	150
Πλάτωνος Ἰππίας Μεῖζων, μετ. Χρ. Καρούζου, -Ι.Θ. Κακριδῆ, Θεσ. 1973	120
Πλάτωνος Πρωταγόρας, εἰσαγωγὴ-ἐπιμέλεια-μετάφραση-σχόλια Ἡλία Σ. Σπυρόπουλου, Θεσσαλονίκη 1975	150
André Martinet, Στοιχεῖα Γενικῆς Γλωσσολογίας, μετάφραση Ἀγαθοκλῆ Χαραλαμπίδου, Θεσσαλονίκη 1976	200
André Mirambel, Ἡ νέα ἐλληνικὴ γλῶσσα. Περιγραφή καὶ ἀνάλυση. Μετάφραση Σταμ. Κ. Καρατζά, Θεσσαλονίκη 1978	400
Πινδάρου Πυθιονικοί, μετάφραση Θρασύβουλου Σταύρου, Θεσ. 1980	180
Κεντρικὴ πώληση: «Προμηθεύς», Ἑρμοῦ 75—Θεσσαλονίκη—τηλ. 279.695.	

ΒΙΒΛΙΑ ΠΟΥ ΛΑΒΑΜΕ

Βάγγου Παπαϊωάννου: 'Η σάτιρα στην 'Αρχαία 'Ελληνική και Λατινική Λογοτεχνία, Θεσσαλονίκη 1965.

Βάγγου Παπαϊωάννου: Λουκιανός 'Ο μεγάλος σατιρικός της αρχαιότητας, Θεσσαλονίκη 1976.

Δώδεκα ποιήματα της Marisa Boguo σε μετάφραση απ' τὰ Γαλλικά του Χρήστου Κατσιγιάννη, 'Αθήνα 1979

Χρήστου Ε. Κατσιγιάννη: "Αφωτες και ἄφωνες στιγμές, ποιήματα, 'Αθήνα 1980

'Ανδρέας Κωδημόπουλος: Ψηλαφητή χαραματιά, 'Αθήνα 1980

Χρονικό της Δοβράς (1856-1859). Τὸ παρουσιάζει ὁ Φρίξος Τζιόβας, Γιάννινα 1981

'Αριστ. Ν. Δουλαβέρα: Λυσία, Λόγος ὑπὲρ τοῦ 'Αδυνάτου 'Ερηνευτική προσέγγιση της ἐπιχειρηματολογίας, 'Αθήνα 1981

ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ

ΦΙΛΟΛΟΓΟΣ (τεύχη 19 ἕως 25) Τριμηνιαία ἔκδοση τοῦ Συλλόγου 'Αποφοίτων της Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

ΥΔΡΙΑ 27-30, 31-32, ΟΣΤΡΑΚΑ

'Ελπινίκη Νικολουδάκη: «Στράβωνα Περιγραφή Κρήτης» (ἀνάτυπο ἀπὸ τὸ τεῦχος 37 τοῦ περιοδικοῦ «ΑΜΑΛΘΕΙΑ») καὶ «Περιγραφή καὶ Κατάλογοι τῶν 100 πόλεων της Κρήτης» (ἀνάτυπο ἀπὸ τὰ τεύχη 41, 42, 43, 44, 45 τοῦ ἴδιου περιοδικοῦ)

Σύγχρονη 'Εκπαίδευση (ἐκδίδεται κάθε τρίμηνο ἀπὸ ἐκπαιδευτικούς της Τ.Ε.Ε) Τεύχη 1,2,3,4.

ΠΑΡΑΚΑΛΟΥΝΤΑΙ ΟΙ ΦΙΛΟΙ ΣΥΝΔΡΟΜΗΤΕΣ
ΤΟΥ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΥ ΝΑ ΑΝΑΝΕΩΣΟΥΝ ΤΗ ΣΥΝΔΡΟ-
ΜΗ ΤΟΥΣ ΓΙΑ ΤΑ ΕΠΟΜΕΝΑ ΤΕΥΧΗ.

Ἐμβάσματα :

κ. Γιάννη Ἀναγνώστου
Φιλολόγο
Δοσιθέου Φιλίτου 22 - Γιάννινα.

